

PRZEWODNIK
PRZYRODNICZO-KULTUROWY
PO GMINIE RYBNO

Autorzy:

Magdalena Anczykowska
Jerzy Anczykowski
Grażyna Meller
Małgorzata Rolka
Mirosław Szczepański
Anna Węgrzynowska
Anna Witkowska

Zdjęcia:

M. Szczepański ZS Rybno
K. Głowczyński WPK
K. Wittbrodt WPK

Autorzy dziękują mieszkańcom Gminy Rybno
za przekazy ustne i udostępnienie zdjęć.

**Przewodnik przyrodniczo-kulturowy po Gminie Rybno.
Rybno 2014, wydanie II zmienione**

Publikację dofinansowano ze środków Wojewódzkiego
Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Olsztynie

Opracowanie graficzne i druk:

DRUKARNIA TINTA

Z. Szymański, 13-200 Działdowo, ul. Żwirki i Wigury 22, tel. (23) 697 52 62÷63, fax (23) 697 25 70

Wstęp

Gmina Rybno leży na Pojezierzu Chełmińsko-Dobrzyńskim, w południowo-zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego w powiecie działdowskim. Graniczy z sześcioma gminami: Działdowo, Lidzbark, Płońska (powiat działdowski), Dąbrówno (powiat ostródzki), Lubawa (powiat iławski), Grodziczno (powiat nowomiejski).

Powierzchnia gminy wynosi 147,46 km², 7360 ludności. Gęstość zaludnienia wynosi 49,9 osób/km². Największą miejscowością jest Rybno, które liczy 2627 (2014 r.) mieszkańców. Pozostałe miejscowości gminy Rybno to:

Miejscowość	Liczba ludności
Dębień	335
Grabacz	39
Gralewo PKP	117
Grądy	105
Gronowo	107
Groszki	120
Hartowiec	673
Jeglia	301
Kopaniarze	50
Koszelewki	123
Koszelewy	582
Naguszewo	90
Nowa Wieś	57
Prusy	71
Rapaty	59
Rumian	310
Szczupliny	166
Truszczyzny	284
Tuczki	420
Wery	36
Żabiny	688

Lasy i zadrzewienia stanowią w gminie 3946 ha, co stanowi 26,7% ogólnej powierzchni.

Gmina należy do słabo uprzemysłowionych. Dominującą gałęzią gospodarki jest rolnictwo, użytki rolne stanowią 8698 ha (59%).

Urozmaicona rzeźba terenu wraz z rzeką Wel łączącą jeziora Rumian, Zarybinek, Tarczyńskie, Grądy, tworzy malowniczy kompleks przyrodniczo-krajobrazowy przyciągający wielu turystów. Większość obszaru gminy wchodzi w skład Welskiego Parku Kra-

jobrazowego. Walory przyrodnicze gminy turyści mogą oglądać w czasie pieszych i rowerowych wycieczek trasami turystycznymi: „Szlakiem największych jezior Welskiego Parku Krajobrazowego”, „Błękitnym Szlakiem”, „Wokół jeziora Rumian” i ścieżką dydaktyczną „Nad Neliwą”. Na turystów czekają przepiękne punkty widokowe i rezerваты przyrody: Ostrów Tarczyński i jezioro Neliwa oraz możliwość zorganizowania spływu kajakowego rzeką Wel.

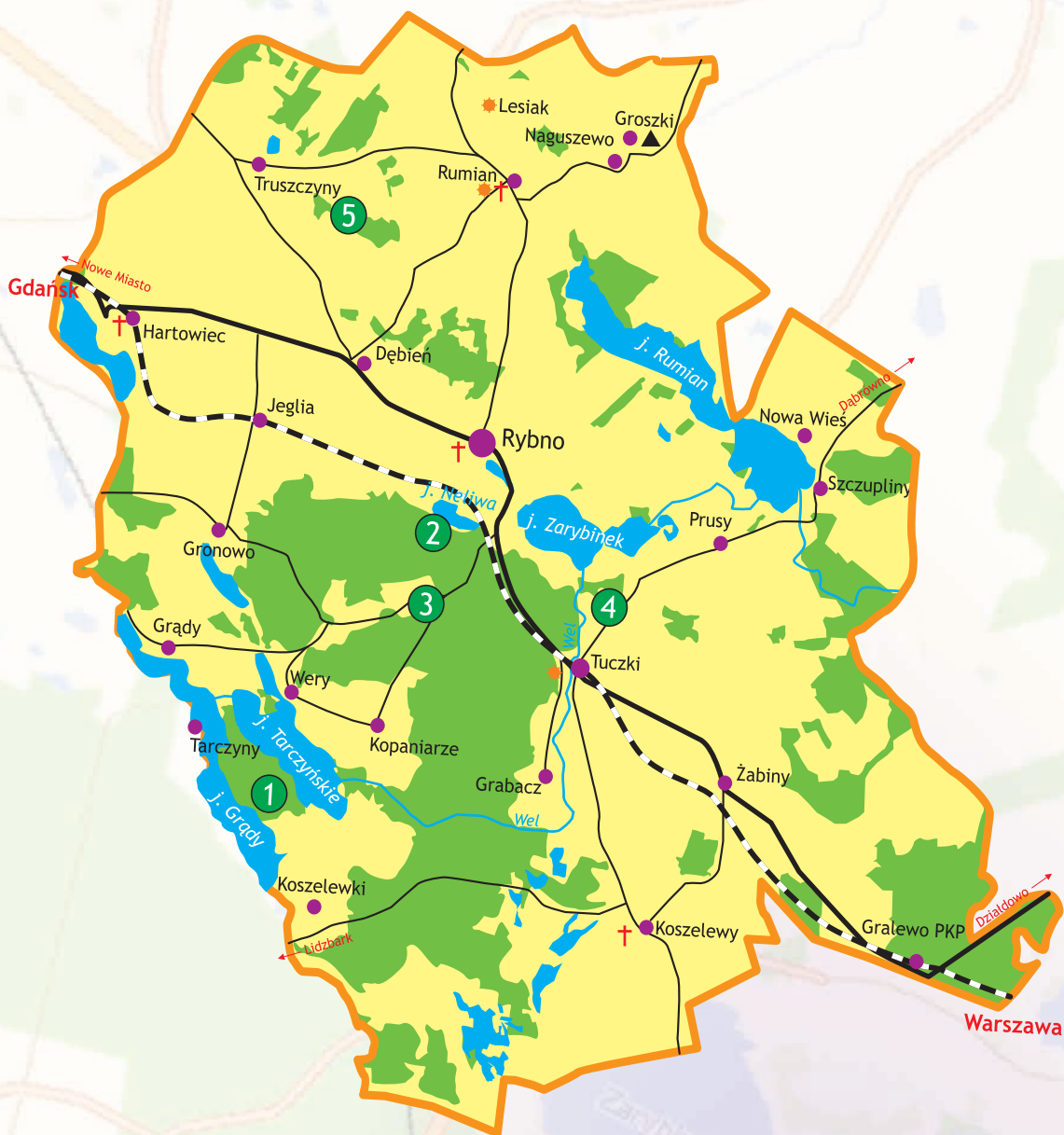
Wśród pomników przyrody ożywionej dominują dęby szypułkowe i lipy drobno-listne. Do pomników przyrody nieożywionej należą głazy narzutowe znajdujące się w Dębieniu i Truszczyinach. Warto zwiedzić drewniane kościoły w Rumianie (1714 r.) i Koszelewach (1926 r.) oraz młyny wodne w Tuczkach, Lesiaku, Rumianie, pałace i parki podworskie w Tuczkach i Koszelewach.

Na terenie gminy działa przedszkole w Rybnie, sześć szkół podstawowych, Gimnazjum w Rybnie, Niepubliczne Gimnazjum w Hartowcu, Liceum Ogólnokształcące i Zasadnicza Szkoła Zawodowa w Rybnie. Gimnazjum, Liceum Ogólnokształcące i Zasadnicza Szkoła Zawodowa tworzą Zespół Szkół.

Poprawia się również baza sportowa, między innymi poprzez wybudowanie sal gimnastycznych w Hartowcu, Żabinach, Rumianie, Rybnie i hali sportowej w Rybnie oraz boisk wielofunkcyjnych w Hartowcu, Żabinach, Rumianie, Rybnie i Koszelewach. W 2013 r. wyremontowano stadion w Rybnie, wybudowano boisko treningowe oraz położono bieżnię tartanową.

Na terenie gminy istnieją zakłady pracy prowadzące działalność gospodarczą w dziedzinach handlu, budownictwa, przetwórstwa, takie jak: PPH GRALBET, PHUP KIM, ZAKŁAD PRODUKCJI KOSTKI BRUKOWEJ BUSZREM w Gralewie, OKS w Żabinach, ZPUH STOL-BUD w Rybnie, ZPM Malinowski w Rybnie, SKR Rybno, EUROSTYL, MONTER, Firma Transportowa MAZUR.

Rozwija się tu turystyka i agroturystyka. Gmina dysponuje bazą noclegową i gastronomiczną. Komunikację ułatwia sieć dróg lokalnych oraz linia kolejowa Warszawa-Gdańsk.

- Miejscowości
- Jeziora
- Lasy
- Drogi
- - - Linia kolejowa
- † Kościoły
- ★ Młyny
- ▲ Pomnik Plebiscytowy w Groszkach
- ① Rezerwat przyrody „Ostrów Tarczyński” (z platformą widokową)
- ② Rezerwat przyrody „Jezioro Neliwa” (z platformą widokową)
- ③ Pomniki przyrody
- ④ Pałac podworski
- ⑤ Pomniki przyrody - glazy narzutowe

Centrum Rybna - rok 1943

Zakład Szewski - Rybno

Centrum Rybna - rok 1936

RYS HISTORYCZNY

RYS HISTORYCZNY GMINY RYBNO

Gmina Rybno położona jest w południowo – zachodniej części województwa warmińsko – mazurskiego. W zamierzczej przeszłości Warmię i Mazury zamieszkiwały plemiona pruskie. Obszar dzisiejszej gminy zamieszkały był przez Sasinów [Zającej]. Ziemia sasińska obejmowała swym zasięgiem okolice dzisiejszej Ostródy, Olsztynka, Lubawy, Dąbrówna, Nidzicy i Działdowa. Tereny te były w kręgu zainteresowań książąt mazowieckich, którzy wielokrotnie najężdżali i pustoszyli ziemię Sasinów. W roku 1226 Konrad Mazowiecki sprowadził Krzyżaków do Polski, aby pomogli mu pokonać Prusów. Podbój trwał ponad 50 lat. Od 1230 roku, Krzyżacy zaczęli systematycznie zajmować ziemię Prusów i nie zamierzali dzielić się nią z księciem Konradem. Zakon zaczął sprowadzać tu swoich osadników. W większości była to jednak ludność polska, która przybyła na te tereny z ziemi chełmińskiej, Mazowsza i Podlasia. W roku 1257 książę kujawsko – łęczycki odstąpił ziemię sasińską biskupowi chełmińskiemu. Prusowie kilkakrotnie organizowali powstania przeciwko Zakonowi. W roku 1264 doszło do bitwy pod Fijewem, w której Krzyżacy ponieśli porażkę. W roku 1303 nastąpił podział tej ziemi pomiędzy Krzyżaków i biskupa chełmińskiego. Zachodnia część ziemi sasińskiej, ziemia lubawska w tym część dzisiejszej gminy Rybno (ziemia rumiańska), przypadła biskupowi chełmińskiemu. Pozostała część gminy leżąca po drugiej stronie rzeki Wel należała do Zakonu, do wójtostwa dąbrówieńskiego, a następnie do wójtostwa działdowskiego. Pozostałością po Sasinach na tych terenach były wzniesienia obronne ziemno – drewniane. Jedno z nich zobaczyć możemy na granicy gmin Rybno i Lubawa, w Gutowie tzw. Korzonka. Podobne wzniesienie istniało w Rybnie i zostało nazwane Górką Groszkowską. Usytuowane ono było na wyspie pomiędzy jeziorami Zarybinek i Rybno. Miał stać tam zamek, który

splonął, a pozostałość rozebrali mieszkańcy. W 1823 roku nazywano ją „czterokątną górą zamkową”. Pod koniec XIX wieku prowadzono tu prace archeologiczne, a ciekawym znaleziskiem był uszkodzony srebrnym kablączek skroniowy i skorupy naczyń. Na przełomie XIX i XX wieku mieszkańcy wykorzystywali wzniesienie do kopcowania ziemniaków i buraków. Do dzisiaj pozostał jedynie mały ślad przy ulicy Praskiej, gdyż ziemia z tego grodziska posłużyła na budowę drogi Rybno – Tuczki. Pierwsze wsie na tych terenach lokowano na początku XIV wieku. Najstarszą z nich jest Rumian, który istniał już przed rokiem 1303. Znana jest dokładna data lokacji Dębienia – 14 kwietnia 1335 roku. Przy tym wydarzeniu mowa jest o Rybnie, tak więc można przyjąć, że Rybno powstało przed rokiem 1335. W okresie Wielkiej Wojny z Zakonem Krzyżackim (1409 – 1411) obydwie strony przygotowywały się do decydującej bitwy w pobliżu gminy. Nad jeziorem Kiełpińskim namiot królewski rozbił Władysław Jagiełło, jego brat stryjeczny Witold zajął Lidzbark. Wojska polskie dotarły do Koszelew, gdzie spalono kościół, następnie pomaszerowały przez Działdowo, Uzdowo, Dąbrówno na Grunwald. Z drugiej strony Wielki Mistrz maszerował ze swoimi wojskami przez Lubawę w kierunku Grunwaldu. Jan Długosz opisuje w swoich „Rocznikach” jak Władysław Jagiełło ukarał Tatarów, wieszając kilkudziesięciu z nich na drzewach pod Dąbrównem za to, że rabowali okoliczne wsie. Czy Tatarzy dotarli pod Rybno trudno powiedzieć, jednak do granicy gminy to tylko kilka kilometrów. Wielkie znaczenie dla ziemi lubawskiej miała wojna trzynastoletnia (1454 – 1466). W wyniku drugiego pokoju toruńskiego ziemia ta została przyłączona do Korony. Miejscowości po drugiej stronie rzeki Wel takie jak Żabiny, Koszelewy, Szczupliny oraz Groszki pozostały krzyżackie. Po sekularyzacji Zakonu nastąpiły zmiany administracyjne. Działdowo wraz z okręgiem stało się kapitanatem. Po roku 1530 na te tereny dociera reformacja. W Koszelewach powstaje parafialna szkoła ewangelicka, a kościół rzymsko – katolicki

Zabytkowy kościół w Rumianie

został przejęty przez protestantów zgodnie z zasadą: „cuius regio, eius religio” (czyj kraj, tego religia). Wiek XVII to okres wojen polsko – szwedzkich. Wojny te, oprócz strat gospodarczych doprowadziły do wybuchu wielu epidemii, w tym cholery. Spowodowała ona wyludnienie wsi do tego stopnia, że na ziemię lubawską sprowadzono ludność pochodzenia tatarskiego. Po wojnach następuje jednak szybka odbudowa gospodarki, rozwój handlu i wzrost liczby ludności. Tam, gdzie przebiegały szlaki handlowe zakładane były w poszczególnych wsiach karczmy. W okresie tym szybko rozwijał się Rumian, wieś położona nad jeziorem o tej samej nazwie. Jest to największe jezioro w powiecie działdowskim. Według ks. Kujota już w XIV w. miała tu istnieć parafia, inni sądzą, że miejscowości ziemi rumiańskiej należały do parafii w Zwiniarzu. We wsi już w 1647 roku istniała szkoła parafialna, która w roku 1667 była ruiną, jednak w 1706r. została odbudowana. Funkcję nauczyciela w niej pełnił organista. Według legendy istniejący kościół w Rumianie rozpadł się. To samo miało mieć miejsce w miejscowości Gronowo. Parafianie postanowili, że nowa świątynia powstanie tam, gdzie będzie tro-

je malowanych drzwi. Mieszkańcy Rumiana okazali się bardziej przebiegłymi i nocą przenieśli drzwi z Gronowa do Rumiana. W ten sposób budowę rozpoczęto w Rumianie i w roku 1714 odprawiono tu pierwszą mszę. Kościół istnieje do dnia dzisiejszego, jest drewniany w stylu barokowym, o konstrukcji zrębowej, z zewnątrz odeskowanej, krytej gontem ze starymi malowidłami. Rumian w tym okresie był parafią dla wielu wsi dzisiejszej gminy m.in. Dębienia, Jeglii,

Zabytkowy kościół w Rumianie

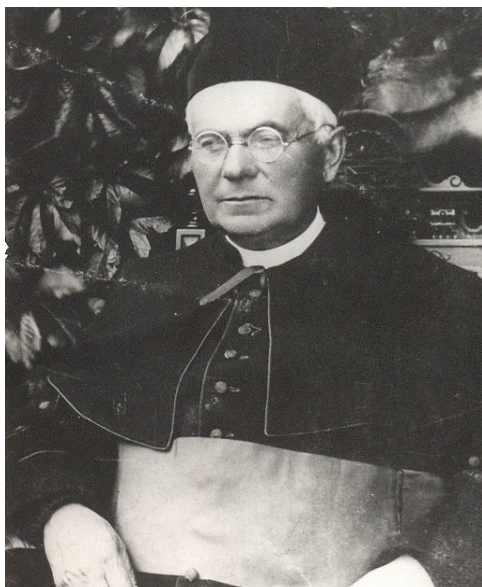
Gronowa, Lesiaka, Kostkowa, Nowej Wsi, Rybna. Po drugiej stronie w kapitanacie działadzkim były takie wsie jak Tuczeki, Żabiny, Koszelewy, Prusy, Szczupliny. Początek XVIII wieku, a głównie pierwsze dwudziestolecie, to okres cholery, zarazy bydłowej i potężnych susz. O zarazach tego okresu świadczą cmentarze choleryczne będące w wielu miejscowościach. Zresztą na tych terenach cholera jak i inne choroby zbierały żniwo również w latach następnych 1825 – 1852, 1871, 1873, 1883, 1890. Podpisanie traktatów dotyczących pierwszego rozbioru Polski przez Prusy, Rosję i Austrię następuje 5 sierpnia 1772 roku. Ziemia rumiańska wchodzi w skład zaboru pruskiego w prowincji Prusy Zachodnie w powiecie michałowskim. Bezpośrednio po zajęciu tych ziem król Prus nakazał dokonanie spisu ludności zajętych terenów. Po upadku Rzeczypospolitej w 1795 roku, Polacy stają się sojusznikami Napoleona. 7 lipca 1807 roku traktatem w Tyłży utworzono Księstwo Warszawskie, w którym znalazła się ziemia rumiańska, w departamencie bydgoskim, w powiecie michałowskim. Na ziemi lubawskiej stacjonowały oddziały francuskie. O pobycie Napoleona na naszych terenach mówi tylko legenda o trzech wielkich ka-

mieniach, które ustawiono na jego cześć w miejscowości Truszczyń. Klęska Napoleona w wojnie z Rosją, doprowadziła do tego, że 3 lipca 1815 r. ponownie znaleźliśmy się w Prusach, w rejencji kwidzińskiej, od 1818 r. w powiecie lubawskim, z siedzibą w Nowym Mieście.

Od początku XIX wieku występowały przypadki germanizacji ludności polskiej w Prusach i z roku na rok przybierały na sile. Objęły one całą ludność polską. Przykładem germanizacji był Dębien, gdzie z rąk Polaków wykupowano majątki. Sama miejscowość zmieniła nazwę na Eichwalde w roku 1861. Tu utworzono tzw. „Wędrowną szkołę” dla dzieci wyznania ewangelickiego. W Dębieniu nauka odbywała się w poniedziałek, wtorek i środę, a w Hartowcu w pozostałe dni. Kilka lat później szkoła taka powstała w Rumianie. W roku 1864 w Dębieniu wybudowano kaplicę, a na końcu wsi utworzono cmentarz ewangelicki (jeszcze w latach 60-tych XX w. były tam groby otoczone metalowymi ogródkami z krzyżami, na których widniały nazwiska zmarłych). Przy kaplicy, istniała sala przeznaczona na naukę dzieci ewangelickich. Nauczycielem był pastor. W 1889 r. do kaplicy dobudowano wieżę krytą blachą.

Ruiny kościoła w Szczuplinach

Ksiądz prałat dr Franciszek Liss 1855-1933, proboszcz parafii Rumian w latach 1897-1933

Polskie dzieci w tym czasie chodziły do szkoły w Jeglii. W kościołach zmniejszano liczbę nabożeństw, rugowano ze szkół język polski, nakazano nauczania religii w języku niemieckim, co doprowadziło do tego, że nauczyciele, dzieci z Rumiana i wsi parafialnych przyłączyli się do strajku szkolnego w latach 1906 - 1907, a ówczesny proboszcz ks. prałat dr Franciszek Liss za odczytanie w kościele odezwy mówiącej o przywróceniu nauczania religii w języku polskim, został aresztowany i skazany na miesiąc odosobnienia w więzieniu gdańskim. Wracającego z więzienia ks. Lissa na dworcu w Rybnie witały setki parafian. Przybyli wszystkimi możliwymi środkami lokomocji, witali swego bohatera, następnie odprowadzili księdza do Rumiana. Ksiądz Liss na miano bohatera zasłużył ze względu na wcześniejszą działalność polityczną na rzecz Polaków w Westfalii, walkę o polskość na terenie lubawszczyzny, a szczególnie ziemi rumiańskiej. O roli jaką odgrywał w środowisku ksiądz Liss doskonale wiedzieli Niemcy, dlatego został on aresztowany na początku I wojny światowej i osadzony w więzieniu w Ostródzie. Po odzyskaniu niepodległości wspólnie z miejscowymi ziemianami i patriotyczną

Centrum Rybna - lata 1950-1960

młodzieżą, brał czynny udział w plebiscycie na Warmii i Mazurach, działał politycznie na rzecz Pomorzán w okresie międzywojennym. Oskarżony przez sanację stanął przed sądem w Tczewie. Jako kapłan ks. Liss walczył od początku XX w. o budowę kościoła i parafii w Koszelewach, ogłaszał zbiórki pieniężne na ten cel, sam celebrował msze święte w Koszelewach w dworku Wojnowskich. Potrafił twardo rozmawiać o budowie kościoła z ówczesnym biskupem chełmińskim. Dążył, z pozytywnym skutkiem, do utworzenia parafii w Rybnie i kaplicy w Szczuplinach. Ksiądz stojący na gruncie przestrzegania z całą surowością praw boskich i ludzkich.

Powitanie biskupa w Rybnie - rok 1959

Powstania narodowe – listopadowe i styczniowe znalazły również oddźwięk wśród ludności polskiej po pruskiej stronie kordonu granicznego. W okresie powstania styczniowego powstawały na Pomorzu oddziały, które szły na pomoc braciom z Królestwa. Na ziemi lubawskiej znane były nazwiska organizatorów grup powstańczych m.in. Callier (aresztowany pod Mrocznem) czy Piotr Czarliński. W okolicach Rybna, Kostkowa, Dębienia powstał oddział składający się z 400 ochotników pieszych, 40 konnych oraz 9 wozów z amunicją i żywnością pod dowództwem kapitana Wandela, pseudonim Bruder. Powstańcy ruszyli przez Grabacz, Koszelewy, postanowili dostać się do Królestwa, aby wesprzeć oddziały powstańcze w płockiem. Akcja Wandela zakończyła się porażką w bitwie pod Gnojnem, a on sam został w Mławie rozstrzelany. W Rybnie w okresie powstania styczniowego aktywni byli: nauczyciel Kowalewski, wójt Szugajski i jego syn. Jednak największą cenę zapłacił za pomoc powstańcom kowal Leon Sobociński. Za ukrywanie broni został skatowany przez pruskich żandarmów na śmierć, osierocił ośmioro dzieci. Ważne wydarzenia z historii Polski kultywowane były na ziemi rumiańskiej również w latach następnych. Mieszkańcy Rumiana, Ruciński i Szulwic, w 200 rocznicę odsieczy wiedeńskiej we wrześniu 1883r. , zamówili w tej intencji mszę świętą i zorganizowali patriotyczne uroczystości. Ważną rolę w krzewieniu polskości odgrywało Towarzystwo Rolnicze utworzone w 1865 r. Do organizacji tej należeli rolnicy z Rumiana (Wiktor i Józef Dmochewicz), Truszczyn (Józef Leszczyński, Jan Borkowski, Teodor Truszczyński) i Rybna (Jakub Jankowski, Antoni Sobociński, Ludwik Sugajski). Po zakończeniu wojny francusko – pruskiej, Niemcy otrzymali pięć miliardów franków w złocie. Doprowadziło to do szybkiego rozwoju gospodarczego II Rzeszy. Skorzystała na tym również ziemia rumiańska. W latach 1871-1877 zbudowano linię kolejową łączącą Gdańsk z Warszawą biegnącą przez Rybno. Przy budowie torowisk wykorzystywano istniejące

drogi bite, co przyspieszało ich realizację. W latach 80 - tych XIX w. powstały drogi łączące Rybno z Lubawą i Rybno z Dąbrównem. 1 lipca 1880 roku otwarto w Rybnie agencję pocztową podlegającą poczcie w Montowie. Do agencji należały wszystkie miejscowości ziemi rumiańskiej. Powstał również fundusz oświatowy, od końca XIX wieku zaczęto budować szkoły w wielu miejscowościach. Najstarsze placówki to Rybno, Rumian, Jeglia. Są to charakterystyczne budowle z czerwonej cegły. W końcu XIX w. bardzo szybko zaczyna rozwijać się Rybno, sprzyja temu istniejąca linia kolejowa, drogi łączące z miastami Działdowem, Lidzbarkiem, Dąbrównem i Lubawą, a także wielkie jarmarki, które wtedy miały swój początek. Odbywały się one cztery razy do roku (marzec, czerwiec, sierpień, listopad). W latach 1914-1918 wielu mieszkańców ziemi rumiańskiej zostało powołanych do wojska niemieckiego, wśród nich byli zabici (nauczyciel z Rumiana Sawallich i Karczewski z Gronowa), ranni (Kanitz z Rybna, Wojciechowski z Naguszewa i Makczyński z Rumiana). Ludność cywilna musiała podporządkować się rygorom praw wojennych. Miejscowości nie poniosły większych strat materialnych, chociaż blisko nas toczyła się duża bitwa w dniach 17 sierpnia – 2 września 1914 roku pod Tannenbergiem (Stębark). Dowodzący wojskami niemieckimi gen. Hindenburg (późniejszy prezydent Rzeszy) miał mieć swoją kwaterę niedaleko Rumiana . W sierpniu 1914 r. w Rybnie i Dębieniu zjawił się oddział Kozaków, który największych spustoszeń dokonał w Mroczeniu i Mroczeniu, również w sierpniu wylądowała się na dworcu w Rybnie jednostka niemiecka z twierdzy Boyenn (Giżycko) i pomaszerowała do Tuczek. Linii wzgórz Koszelewy i Żabiny broniły małe siły rosyjskie. Podczas ostrzału artyleryjskiego w Żabinach zniszczono dwa domy. Dowództwo korpusu z gen. Hermanem von Francois przesunęło się z Katlewa przez Hartowiec do Żabin. 27 sierpnia 1914 roku rozegrała się zwycięska dla Niemców bitwa pod Uzdowem.

W wyniku traktatu wersalskiego 28 czerwca 1919 r. ziemia lubawska wraca do Polski. Również do Polski włączone zostaje Działdowo i miejscowości leżące po drugiej stronie Welu, dzisiaj na terenie gminy Rybno. Faktycznie nastąpiło to w styczniu 1920 r. Do tego czasu na tym obszarze stacjonowały oddziały niemieckie nie pozwalając na działalność propolską. Przykładem może być próba rozgonienia przez Niemców uroczystości z okazji Powstania Listopadowego w roku 1919 w Rumianie. Widząc co się dzieje, młodzież rumiańska skupiona w Komendzie Hufca rozbroiła Niemców. Po tym zajściu bohaterscy chłopcy musieli się ukrywać, a następnie uciekać do Poznania. Byli to Franciszek Ułanowski, Jan Szulwic i Jan Januszewski. Na terenie Wielkopolski przebywała już młodzież z Rumiana i okolicznych wsi biorąca udział w Powstaniu Wielkopolskim, a następnie w wojnie z bolszewikami. 11 lipca 1920 odbył się plebiscyt na Warmii i Mazurach. Głosowali mieszkańcy Groszek, gdzie na 74 mieszkańców 69 opowiedziało się za Polską. Do Polski z całego obszaru plebiscytowego przyłączono oprócz Groszek jeszcze tylko trzy miejscowości.

Decyzje o przyłączeniu tych ziem do Polski zapadły 15 sierpnia 1920 w Paryżu. W komisji wytyczającej granicę na odcinku Szczepankowo – Rumian – Uzdowo był wójt Rumiana Władysław Ruciński. Znaleźliśmy się wszyscy w województwie pomorskim z siedzibą w Toruniu z tym, że wsie leżące na ziemi rumiańskiej weszły do powiatu lubawskiego z siedzibą w Nowym Mieście, a pozostała część gminy z Żabinami, Koszelewami włączono do powiatu działdowskiego. Porządku na tym obszarze pilnowały Komisariaty Policji w Dębieniu (Fryda, Korcz, Jendraszek i Wątorski) i Koszelewach. W Rybnie działała Straż Celna, a od 1928 r. Komisariat Straży Granicznej (Baruchowski, Mętlicki). Strażnicy mieli problemy z nielegalnym handlem tytoniem, alkoholem, przez granicę przeprowadzano konie, ale również i ludzi. Policja i strażnicy celni znajdowali nielegalnie przechowywaną broń m.in. w 1924 roku w Żabinach. Nad granicą dochodziło do strzelaniny, w 1926 roku zamordowany został przez przemytników strażnik celny Jan Wojnowski z Żabin, było to na drodze ze Szczuplin do Żabin. Morderców nie wykryto. Od 1924r. działało w Ryb-

Pomnik plebiscytowy w Groszkach

Stronnictwo Narodowe Rumian 1937 r. przed karczmą Prilla

Jan Wojnowski zastrzelony w 1926 r.

Nauczyciele i uczniowie Szkoły Podstawowej w Rybnie, okres przed I wojną światową

nie Towarzystwo Wojaków i Powstańców, organizacja skupiająca byłych powstańców wielkopolskich, śląskich i żołnierzy z wojny bolszewickiej, pierwszym prezesem był Stefan Łuczak. Towarzystwa działały na terenie województw pomorskiego, poznańskiego i śląskiego. W 1928 r. w Rybnie, a w 1934 r. w Rumianie powstała straż pożarna. Szefem poczty w Rybnie w II RP. był Biegajski Bernard, a po jego śmierci syn Bronisław. Na ziemi rumiańskiej w latach 30-tych najwięcej zwolenników posiadała partia narodowa, działały również BBWR, NPR i PSL – PIAST. Baza oświatowa była bardzo dobra z pełną obsadą kadrową, wśród nauczycieli w roku 1925 byli m.in w Nowej Wsi Karol Małek nazywany później „królem Mazurów”, w Tuczkach Teofil Ruczyński działacz społeczny, poeta i pisarz lubawszczyzny, urodzony w Zwiniarzu, w Hartowcu Józef Wydorski działacz plebiscytowy czy w Prusach Brunon Boehm. Oprócz istniejącej parafii w Rumianie powstała w roku 1927 parafia w Koszelewach, a w roku następnym w Rybnie. W 1932 roku decyzją wojewody pomorskiego zmniejszono powiat lubawski o ziemię rumiań-

ską, Truszczyń i Hartowiec, włączono je do powiatu działdowskiego. Reformę kontynuowano w roku 1938, powiat działdowski znalazł się w województwie warszawskim. W okresie międzywojennym powiat działdowski był powiatem nadgranicznym, a gmina Rybno bezpośrednio sąsiedowała z Prusami Wschodnimi. Wielu mieszkańców w okresie II Rzeczypospolitej pracowało społecznie na rzecz rozwoju swoich miejscowości, otrzymali za to brązowe krzyże zasługi w 1938 roku, byli to Bronisław Biegajski z Rybna, Alojzy Ruciński z Naguszewa, Józef Szulwic z Prus, Leon Fafiński z Prus, Paweł Kleszczyński z Żabin, Józef Jakub Januszewski z Dębienia, Teofil Józefowicz, Roch Stodolski, Władysław Stodolski wszyscy z Żabin. 1 września 1939 r. wybuchła II wojna światowa. Oddziały polskie będące nad granicą wycofały się do Lidzbarka, po wykonaniu zadań w rejonie Rumiana. W południe grupy żołnierzy niemieckich zajęły nadgraniczne miejscowości. Rozpoczęła się okupacja. Zajęte tereny włączono do III Rzeszy. Przy podziale administracyjnym Niemcy wrócili do podziału, który istniał przed rokiem 1918, tak więc ziemia lubawska została przydzielona do Okręgu Rzeszy Gdańsk - Prusy Zachodnie, rejencja Kwidzyn, a Działdowo i tereny włączone do Polski po I wojnie do Prowincji Prusy Wschodnie – rejencja Olsztyn. Od samego początku okupacji uaktywnili się Niemcy z okolicznych miejscowości. W Dębieniu był to Artur Korantz, w Rumianie Kien. To oni w dużej mierze decydowali o kolejności wysiedleń z gospodarstw Polaków. Na ich miejsce sprowadzano osadników niemieckich, głównie z Besarabii. Dla nowych Niemców budowano domy m.in w Rybnie. Wkraczając na ziemię polskie Niemcy mieli przygotowane listy działaczy patriotycznych. Na listach tych był mieszkaniec Tuczek, właściciel ziemski Stanisław Kapsa. Ojciec jego brał udział

Nauczyciele i uczniowie Szkoły Podstawowej w Rybnie 1936 r.

w Powstaniu Styczniowym, a on sam był działaczem plebiscytowym. Po przegranej plebiscycie wymienił się z Niemcem majątkiem w Prusach Wschodnich na gospodarstwo w Tuczkach. Po wkroczeniu Niemców aresztowany i w niewiadomym miejscu zamordowany, jego żona również została aresztowana i zamordowana w Ravensbruck. We wrześniu 1939 r. aresztowano w Rybnie ks. Jana Ossowskiego, a kilka dni później proboszcza z Rumiana ks. Oskara Hermańczyka, obaj zostali zamordowani w 1942 r. w Dachau. Za zabicie świniaaka w końcu wojny został aresztowany i zamordowany w Fordonie pod Bydgoszczą mieszkaniec Rybna Bronisław Ostrowski. Mieszkańcy tych ziem przebywali w obozach jenieckich, w obozach przebywały również dzieci (Ryszard Pokojski). Obóz dla Żydów był w pobliskim Gutowie, była to filia obozu Stuthoff. W Dębieniu i Rumienicy ukrywano Żydów. Leśnik Galiński i jego córka należeli do Armii Krajowej. W Kostkowie ukrywali oficerów angielskich, którzy uciekli z obozu jenieckiego w Królewcu. W Rumianie schronienie oficerom dawały rodziny Cieszyńskich i Ostrowskich. Oficerowie z dworca w Rybnie docierali do Gdańska, następnie przez Szwecję do Anglii. W czasie okupacji działały szkoły niemieckie, nauczycielami byli głównie młodzi Niemcy, w Rumianie nauczycielką była 18 letnia Elli Guldensupp, w Rybnie uczył Wessel. Wielu mieszkańców tej ziemi służyło w Wehrmachcie, części

udało się zbiec i zaciągnąć do jednostek polskich na Zachodzie Europy, walcząc dalej po stronie aliantów, a Edmund Modrzyński z Żabin brał udział w bitwie pod Monte Cassino. Pierwsze dni wolności w styczniu 1945 roku też nie były radosne, gdyż wkraczająca armia radziecka traktowała te tereny jako niemieckie. W Grabaczu 21 stycznia 1945 r. rozstrzelano mieszkańców Rybna Kazimierza Graszka i organistę Franciszka Wojtasia, tego samego dnia w Rumianie zastrzelono trzy osoby, w tym 16 letniego Władysława Dudka. Strzały rozlegały się wszędzie. Mieszkańcy bali się opuszczać własne domy. Niemcy, gdy zbliżali się Rosjanie, rozpoczęli ewakuację. Mieszkaniec Dębienia pochodzenia niemieckiego Juraszkiewicz w okresie II Rzeczypospolitej przeżywał trudne chwile, w latach 20 – tych strzelano do niego, w czasie wojny informował Polaków ukrywających Żydów o wizytach żandarmów. W styczniu 1945 r. zapakował swój majątek, żonę i córkę na wóz drabiniasty i ruszył, jak najdalej, zmarł pod Bydgoszczą. Żona i córka zakopały go w pryzmie śniegu a same dotarły do centrum Niemiec. Po drugiej wojnie odtworzono przedwojenny podział administracyjny i utworzono dwie gromady w Rybnie i w Żabinach, w powiecie działdowskim w woje-

wództwie warszawskim. W latach 1945 – 1947 na tym obszarze prowadzili działania żołnierze Ruchu Oporu Armii Krajowej dowodzeni przez Stanisława Ballę. Miejszem gdzie mieli schronienie, skąd ruszali na akcję, gdzie mogli przechować broń, była leśniczówka Galińskiego w Kostkowie. Partyzantów często gościła rodzina Jadanowskich z Grabacza i młyn pana Hillara w Tuczach. Gorzelnia w Szczuplinach dostarczała spirytusu, który często traktowany był jako środek płatniczy. Żołnierze ROAK przeprowadzili akcje rozbrowienia żołnierzy UB w Koszelewach, rekwirowali broń na posterunku w Rybnie. Często partyzantów odprowadzały dziewczyny, tak powrót z akcji w Rybnie wspominał Andrzej Różycki ps. Zjawa. Czterech żołnierzy ROAK pochodziło z Hartowca (Junker, Wierzbicki, Raczek a w walce zginął Stanisław Ruciński). Od roku 1950 powiat należał do województwa olsztyńskiego. W latach pięćdziesiątych kilku mieszkańców było niewinnie aresztowanych za działalność przeciwko władzy ludowej. Tymi przewinieniami były między innymi krytyka prelegentów namawiających do tworzenia spółdzielni produkcyjnych, czy pochwała gospodarzy nazywanych wówczas pogardliwie kułakami. Za te przewinienia посаdzono w więzieniu rolnika z Koszelew i nauczyciela z Dębienia Jana Anczykowskiego. Wyrok w trybie administracyjnym to dwa lata ciężkich robót w Bieszczadach. W marcu 1951 roku zelektryfikowano Rybno, a w latach następnych pozostałe miejscowości, jednak pierwszy prąd popłynął już w latach 20-tych w młynie Ludwika Hillara w Tuczach. Elektryfikacja pozwoliła na rozwój życia kulturalnego. W Rumianie Zofia Kostka, a w Dębieniu Helena i Jan Anczykowscy, tworzyli teatry amatorskie. Brali udział w Powiatowych Przeglądach Zespołów Amatorskich, rywalizowali o pierwsze miejsca. Grane sztuki cieszyły się wielką popularnością wśród lokalnej społeczności. Aktorami byli nauczyciele, rolnicy, gospodynie domowe, młodzież. Największym sukcesem aktorów z Dębienia był udział w Wojewódzkim Przeglądzie na deskach teatru im. Stefana Jaracza w Olsztynie. Od

Obecna ul. Dworcowa – okres II wojny światowej

1959 roku w Rybnie działało kino, na początku lat 60-tych pojawiły się pierwsze telewizory, powstaje klubokawiarnia, ośrodek zdrowia. W roku 1972 uruchomiono w Gralewie fabrykę w której pracę znalazło wielu mieszkańców powiatu działdowskiego. W tym samym roku gromady Żabiny i Rybno połączyły się, a od roku 1973 tworzyły jedną gminę Rybno. Naczelnikiem został Jan Psiuk. Gmina Rybno została gminą wzorcową, takich gmin w Polsce było tylko sto. Kolejna reforma administracyjna w roku 1975 likwidowała powiaty, a gminę Rybno umieściła w województwie ciechanowskim. W tym roku młodzież Rybna z pomocą nauczyciela Jerzego Michalskiego utworzyła klub piłkarski DELFIN. Większe inwestycje w Rybnie w tym województwie to budowa stadionu i powstanie elementu szkoły, w roku 1985 na ulicy Sportowej. Zgodnie z dokumentacją miały jeszcze zostać wybudowane: jednopiętrowy element z izbami lekcyjnymi, budynek administracyjno – socjalny z kotłownią oraz pełnowymiarowa sala gimnastyczna jednak nic z tego nie zrealizowano. We wrześniu 1985 roku na stadionie w Rybnie odbyły się wojewódzkie dożynki. W 1988 r. odprawiono pierwsze nabożeństwo w nowym kościele p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa. Wielki wkład w budowę wniósł ówczesny proboszcz parafii Rybno, ksiądz kanonik Jerzy Kiełpikowski. 4 czerwca 1989 r. odbyły się pierwsze, prawie wolne wybory, a 17 czerwca 1990 r. wybrano pierwszego wójta w Rybnie, w wolnej Polsce, został nim Józef Łydziański. Reforma administracyjna z 1998 roku przywróciła powiaty i zmniejszoną liczbę województw. Od 1999 roku gmina należy do powiatu działdowskiego w województwie warmińskomazurskim. W okresie 25 lat po zmianie ustroju gmina Rybno otrzymała herb, wybudowano oczyszczalnię ścieków, halę sportową w Rybnie, nowe drogi i chodniki, przy szkołach powstały sale gimnastyczne i boiska sportowe.

Z HISTORII RYBNA

- VII-IX w.** – powstanie grodziska wczesnośredniowiecznego na wyspie, zwanego Groszkowską Górą
- 1335 r.** – pierwsza wzmianka o Rybnie w przywileju dotyczącym Dębienia z 14 kwietnia
- 1466 r.** II pokój toruński, Rybno weszło w skład Królestwa Polskiego
- 1655–1660** – zniszczenie wsi podczas najeźdu Szwedów na Polskę
- 1676 r.** – około 150 mieszkańców
- 1706 r.** – wizytacja miejscowości przez biskupa Teodora Andrzeja Potockiego
- 1772 r.** – I rozbiór Polski, Rybno pod zaborem pruskim
- 1776 r.** – urodził się Tomasz Kościński, ksiądz, kanonik, dziekan toruński, uważany za pierwszego tak wykształconego mieszkańca Rybna
- 1785 r.** – powstanie pierwszej szkoły, pierwszy nauczyciel Józef Goercke
- 1807–1815** – Rybno w Księstwie Warszawskim, departamencie bydgoskim
- 1815 r.** – Rybno ponownie w zaborze pruskim
- 1864 r.** – tworzenie w rejonie Kostkowa, Gronowa, Dębienia i Rybna tzw. Kompanii Lubawskiej, która wzięła udział w powstaniu styczniowym
- 1864 r.** – skatowanie na śmierć przez Prusaków kowala z Rybna Leona Sobocińskiego za pomoc powstańcom styczniowym
- 1868 r.** – 523 mieszkańców
- XVII, XVIII, XIX w.** – okres występowania na tych terenach cholery, ospy, zarazy bydłowej i wielkiej suszy
- 1877 r.** – powstanie linii kolejowej łączącej Gdańsk z Warszawą przez Rybno
- 1880 r.** – budowa dróg bitych, Rybno – Lubawa, Rybno – Dąbrówno
- 1 lipca 1880 r.** – otwarcie agencji pocztowej
- 1885 r.** – 692 mieszkańców
- Ok. 1900 r.** – pierwsze jarmarki w Rybnie, 4 razy do roku
- 1904 r.** – 926 mieszkańców
- 1905 r.** – oddanie do użytku szkoły „czerwonej”
- 1906–1907** – strajk szkolny w Rybnie
- 1919 r.** – po I wojnie światowej Rybno w powiecie lubawskim, województwie pomorskim

1921 r. – 992 mieszkańców
1924 r. – powstanie Towarzystwa Powstańców i Wojaków
1924–1939 r. – kierownik szkoły Franciszek Orłowski
1926 r. – zmiana adresu pocztowego z Rybno Pomorskie na Rybno k\Działdowa
1928 r. – dekret biskupa Okoniewskiego tworzący parafię w Rybnie
1928 r. – budowa strzelnicy
1928 r. – powstanie Straży Pożarnej
1929 r. – wyświęcenie pierwszego kościoła parafialnego w Rybnie o konstrukcji drewniano – murowanej – ksiądz Panek
1929 r. – założenie cmentarza na dwóch morgach ziemi – ofiara państwa Szczawińskich
1930 r. – powstanie Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych
1931 r. – początek targów małymi świniami (środa)
1 kwietnia 1932 r. – Rybno w powiecie działdowskim woj. pomorskim
1934 r. – utworzenie drużyny harcerskiej
1936 r. – 1140 mieszkańców
2 lutego 1936 r. – zorganizowano Jednostkę Żeńskiej Służby Samarytańsko-Pożarniczej
8 stycznia 1937 r. – urodził się Anastazy Nadolny ksiądz, prałat. 1978r. – doktorat z historii Kościoła, 1994 r. - habilitacja, 2007 r. – tytuł profesora nauk teologicznych
Luty 1938 r. – utworzenie gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”
1938r. – Rybno w województwie warszawskim
1939–1945 – Rybno w III Rzeszy
1939r. – aresztowanie ks. Jana Ossowskiego, zamordowany w Dachau w 1942r.
1943 r. – w szkole - niemiecki nauczyciel Wessel
1945 r. – po zakończeniu II wojny światowej, Rybno ponownie w powiecie działdowskim i województwie warszawskim
19 stycznia 1945 r. – wyzwolenie Rybna, wójt Gminy Rybno- Tadeusz Skolmowski
21 stycznia 1945 r. – zamordowanie przez Rosjan organisty Franciszka Wojtasia i Kazimierza Graszka
1945 r. – pierwszy po wojnie kierownik szkoły Antoni Korzon

3 maja 1946 Rybno

1946 r. – założenie Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”
1946 r. – wójt Franciszek Krajewski
1947 r. – wójt Franciszek Ułanowski
1948 r. – powstanie Gminnej Kasy Spółdzielczej, kierownik - Franciszek Leński
1949 r. – utworzenie Gminnej Biblioteki Publicznej – Jadwiga Szmajchel
1950 r. – powołanie Gminnych Rad Narodowych, przewodniczący - Klemens Polkowski
1950 r. – powstanie Ośrodka Zdrowia
1950 r. – Rybno w województwie olsztyńskim
1951 r. – przewodniczący GRN - Jan Wiśniewski, następnie Władysław Rykaczewski
marzec 1951 r. – zelektryfikowano Rybno
16 lutego 1952 r. – śmierć 6 mieszkańców Rybna po spożyciu alkoholu metylowego

Obecna ul. Wyzwolenia lata 50-te ub. wieku

1953 r. – powstanie Izby Porodowej

1954 r. – powstaje most na rzece Wel łączący Rybno i Szczupliny

1955 r. – powołanie Gromadzkiej Rady Narodowej, przewodniczący - Władysław Rykaczewski

1957 r. – przewodniczący GRN - Józef Małkowski

1958 r. – przewodniczący GRN - Stefan Kostka

1959 r. – powstanie kina

wrzesień 1960 r. – 1256 mieszkańców *Zarybinek wyjazd do kościoła*

1960 r. – przewodniczący GRN - Jan Plewka

1962 r. – przewodniczący GRN - Jan Czarnecki

1962 r. – zakup telewizora dla szkoły podstawowej

1962 r. – pierwszy prywatny samochód

1964 r. – otwarcie Kawiarni tzw. klubokawiarnia

1 września 1966 r. – utworzono szkołę ośmioklasową – kierownik Bogusław Biegajski

1966r. – oddanie do użytku nowego budynku Ośrodka Zdrowia

26 września 1968 r. – oddanie do użytku wodociągu wiejskiego

23 grudnia 1968 r. – otwarcie apteki

grudzień 1970 r. – 1559 mieszkańców

grudzień 1970 r. – powstał Bar Gastronomiczny

1 stycznia 1972 r. – przyłączenie do Gromadzkiej Rady Narodowej w Rybnie GRN Żabiny

28 października 1972 r. – przewodniczący GRN - Jan Psiuk

1972 r. – powstanie przy GS piekarni

1 stycznia 1973 r. – utworzenie Gminy Rybno jako gminy wzorcowej, naczelnik - Jan Psiuk

1 maja 1973 r. – utworzenie Spółdzielni Kółek Rolniczych prezes – Janusz Materne

1973 r. – Gminny Dyrektor Szkół - Marian Bielski

26 maja 1974 r. – oddanie do użytku Domu Strażaka

1 czerwca 1975 r. – Rybno w województwie ciechanowskim

15 lipca 1975 r. – 1776 mieszkańców

1975 r. – utworzenie klubu piłkarskiego „DELFIN”

1975r. – nadanie nazw ulicom w Rybnie (23 ulice)

1980 r. – powstanie firmy STOLBUD właściciel pp. Witkowsy

1 czerwca 1980 r. – naczelnik Gminy Rybno - Kazimierz Dąbrowski z Działdowa

1980 r. – oddanie do użytku stadionu

20 sierpnia 1985 r. – oddanie do użytku budynku szkolnego przy ulicy Sportowej - dyrektor Jerzy Anczykowski

wrzesień 1985 r. – wojewódzkie dożynki na stadionie w Rybnie

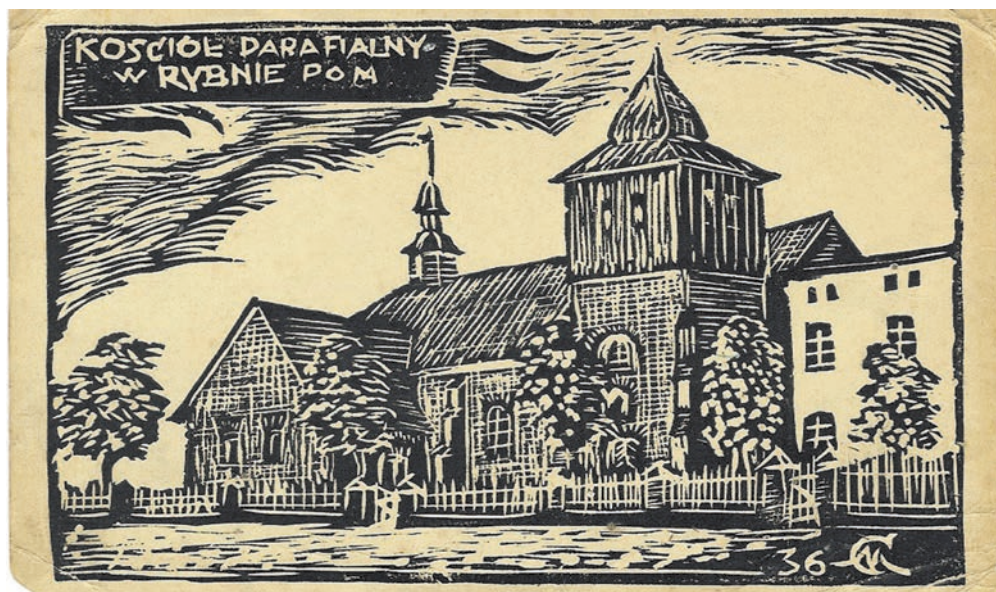
listopad 1988 r. – powstaje punkt pracy nakładczej Unitra, zatrudniono 50 osób

Mleczarnia, szkoła i dworzec kolejowy

grudzień 1988 r. – 2136 mieszkańców
1988 r. – pierwsze msze św. w nowym kościele, pod wezwaniem Najświętszego Serca Pana Jezusa proboszcz - ks. kan. Jerzy Kiełpikowski
4 czerwca 1989 r. – wolne wybory w Polsce i w Rybnie
13 czerwca 1990 r. – wójt Gminy Rybno - Józef Łydziański
25 marca 1992 r. – powstanie Diecezji Toruńskiej
1992 r. – powstanie zakładów mięsnych - Józef Malinowski
6 czerwca 1994 r. – wójt Gminy Rybno - Marek Dzieńkowski
24 czerwca 1996 r. – ustalenie wyglądu Herbu Gminy Rybno
1997-1999 – budowa oczyszczalni ścieków i kanalizacji
1 lutego 1998 r. – utworzono Gminny Zakład Opieki Zdrowotnej - dyrektor Michał Łaska
1 marca 1998 r. – utworzono Gminny Zakład Gospodarki Komunalnej, dyrektor – Zygmunt Borowski
11 listopada 1998 r. – I Bieg Niepodległości, inicjatorzy - Magdalena i Jerzy Anczykowsy
1 stycznia 1999 r. – Rybno w województwie warmińsko – mazurskim
1999 r. – utworzenie sześcioklasowej Szkoły Podstawowej - dyrektor Władysław Kornatowski

1999 r. – utworzenie Gimnazjum , dyrektor - Zenon Maciejewski
2000 r. – tworzenie młodzieżowej orkiestry dętej – Edmund Żuralski
2001 r. – oddanie do użytku Hali Sportowej kierownik - Andrzej Wiergowski
15 listopada 2001 r. – utworzenie dekanatu w Rybnie, dziekan - ks. kanonik Mirosław Owczarek
2002 r. – wójt Gminy Rybno - Edmund Ligman
2002 r. – powstanie Zespołu Szkół – Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego, dyrektor - Zenon Maciejewski
2005 r. – 2579 mieszkańców
2007 r. – dyrektor Zespołu Szkół - Magdalena Anczykowska
2008 r. – nadanie szkołom patronów – Gimnazjum im. Marii Skłodowskiej – Curie, zaś Liceum Ogólnokształcące im. bp. Jana Chrapka
2011 r. – jako trzecia do Zespołu Szkół w Rybnie dołączyła Zasadnicza Szkoła Zawodowa – profil wielozawodowy
15 sierpnia 2012 r. – pierwsze „Dni Rybna”
8 sierpnia 2013 r. – tragiczna śmierć ks. kan. Jerzego Kiełpikowskiego
2014 r. – 2627 mieszkańców

Kościół parafialny w Rybnie – pocztówka z 1936 r.

ŚRODOWISKO GEOGRAFICZNE

ŚRODOWISKO GEOGRAFICZNE

Położenie

Gmina Rybno pod względem fizyczno-geograficznym wg Kondrackiego (1994) położona jest na Niżu Środkowoeuropejskim, podprowincji Pojezierzy Południowo-bałtyckich oraz makroregionie: Pojezierzu Chełmińsko-Dobrzyńskim.

W obrębie makroregionu Pojezierze Chełmińsko-Dobrzyńskie wyróżnia się 6 mezoregionów. Gmina Rybno położona jest w obrębie dwóch mezoregionów: Garbu Lubawskiego i Równiny Urszulewskiej.

- Równina Urszulewska - stanowi wschodnią część Pojezierza Chełmińsko-Dobrzyńskiego, zajmuje powierzchnię 850 km². Od północy graniczy z Garbem Lubawskim, na zachodzie i południu z Pojezierzem Dobrzyńskim, na wschodzie z Równiną Raciąską i Wzniesieniami Mławskimi.
- Garb Lubawski - różni się od regionów otaczających znacznymi wysokościami względnymi przekraczającymi miejscami 100 m.n.p.m. a bezwzględnie przekraczającymi 200 m.n.p.m. Od północnego wschodu sąsiaduje z Pojezierzem Olsztyńskim, od zachodu granicę stanowi Dolina Drwęcy, od południa graniczy z Pojezierzem Dobrzyńskim i Równiną Urszulewską. Mezoregion ten obejmuje powierzchnię 1920 km².

Ukształtowanie rzeźby terenu

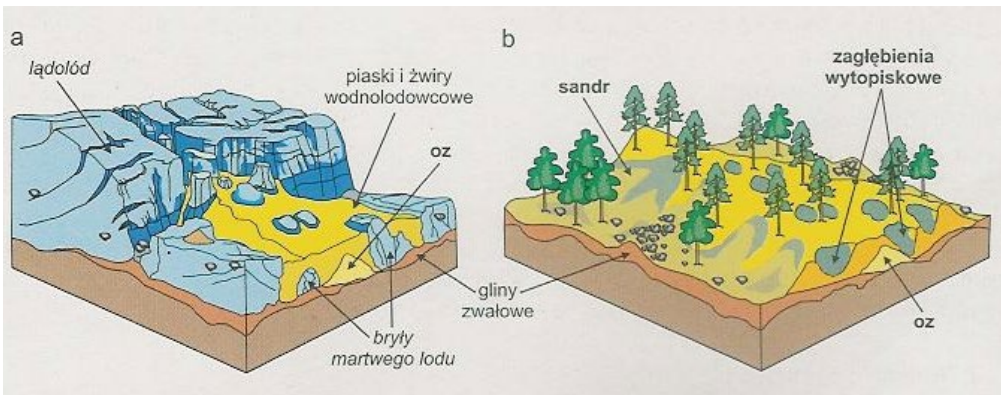
Gminy Rybno

Gmina znajduje się na terenie, którego powierzchnia została ostatecznie ukształtowana podczas ostatniego zlodowacenia – Wisły (północnopolskiego) trwającym od około 115 tys. do 10 tys. lat temu. Maksymalny zasięg zlodowacenia bałtyckiego w naszym regionie sięgał do linii Lidzbark Welski – Nidzica. Teren wyróżnia się urozmaiconą morfologicznie i genetycznie polodowcową rzeźbą terenu (krajobraz młodoglacjalny) z malowniczymi wzgórzami morenowymi pokrytymi lasami, po-

Jezioro Grądy

lami i łąkami. Teren gminy położony jest na pograniczu wysoczyzny polodowcowej i rozległych równin sandrowych. Można tu obserwować całe spektrum form młodoglacjalnej rzeźby polodowcowej: wysoczyzny morenowe, równiny sandrowe, wzgórza i pagórki moren czołowych akumulacyjnych i spiętrzonych, a także rynny polodowcowe. Równina sandrowa jest przeważającym przestrzennie elementem morfologicznym obecnie porośniętym głównie borami sosnowymi z licznymi mokradłami i bagnami. Wyphywające spod łądolodu i spływające z jego powierzchni wody roztopowe akumulowały na przedpolu moreny czołowej materiał piaszczysto – żwirowy tworząc sandry. Wyphywy wód roztopowych występowały na przedłużeniu rynien subglacjalnych – długich, stosunkowo wąskich i na ogół głębokich obniżeniach o stromych zboczach i nierównym dnie, zwykle wypełnionych wodą jezior zwanych rynnowymi. Dominują wśród nich rynny jeziorne rozciągające się z północnego zachodu na południowy wschód, wśród najgłębszych wykształciły się jeziora: Rumian, Tarczyńskie, Grądy, Hartowieckie. W miarę stopniowego cofania się krawędzi łądolodu odsłaniały się rozległe obszary płaskich lub falistych, urozmaiconych licznymi zagłębieniami bezodpływowymi równin moreny dennej. Zwarte i stosunkowo rozległe tereny moreny dennej, utworzone w wyniku akumulacji glin zwałowych pod łądolodem, występują w północnej części, natomiast równina sandro-

Schemat powstania sandru dziurawego.

Źródło: Mapa geologiczno-turystyczna WPK

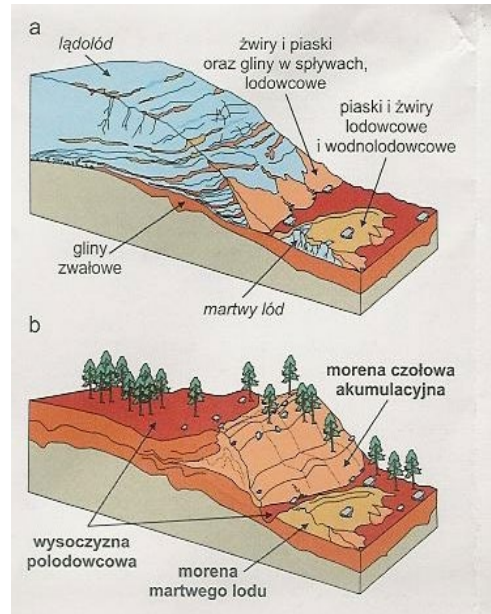
wa występuje w południowej i środkowej części gminy.

W północnej części gminy w rejonie Naguszewa i Truszczyń, występują piaszczysto żwirowe pagórki moreny czołowej, które powstały wzdłuż czoła lądolodu w czasie jego dłuższego postoju. Wzniesienia te są najwyższymi obszarami gminy. W rejonie Naguszewa najwyższy punkt położony jest na wysokości 213,5 m.n.p.m., natomiast w rejonie Truszczyń 212 m.n.p.m.

Bezpośrednio po zlodowaceniu Wisły nastąpił okres ciepły (interglacja), czyli holocen, który trwa od 10 tys. lat do dziś. W holocenie rzeźba terenu uległa pewnym przeobrażeniom powodującym zmniejszenie deniwelacji terenu i zatarcie jego mniej wyraźnych elementów. W tym okresie rozwijały się doliny rzeczne. Wyróżniającą formą w ukształtowaniu powierzchni gminy jest dolina rzeki Wel, która płynie obniżeniami jeziornymi łącząc je wyciętymi przez siebie przełomami. Ingerencja człowieka była tu niewielka, dzięki temu zarówno kształt koryta rzeki, jak i jej dolina pozostały prawie niezmienione, co jest rzadkością w skali kraju i Europy. Najniższy położony punkt gminy 143 m.n.p.m. znajduje się w okolicach miejscowości Koszelewicki, w dolinie rzeki Wel.

Wybrane stanowiska geologiczne

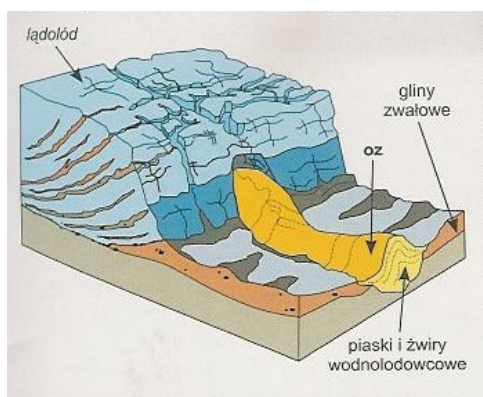
1. Moreny czołowe akumulacyjne w rejonie Truszczyń
53°25'23"N; 19°52'59"E

Schemat powstania moren czołowych akumulacyjnych i moren martwego lodu.

Źródło: Mapa geologiczno-turystyczna WPK

W rejonie Truszczyń (około 500 m na północny wschód od wsi), rozciąga się szereg wzgórz i pagórków o wysokości do 22 m, wznoszących się około 200 m n.p.m. Są to moreny akumulacyjne. Wyznaczają one wyraźnie widoczny w morfologii terenu zasięg lądolodu zlodowacenia Wisły. Powstały w wyniku akumulacji materiału lodowcowego podczas stagnacji lądolodu i deglacacji frontalnej. U podnóża formy znajdują się różnej wielkości głązy narzutowe. Moreny, chociaż porośnięte lasem sosnowym, są dobrymi punktami widokowymi zarówno na przedpole, jak i zaplecze ich zespołu.

Schemat formowania ozu podczas deglacacji.

Źródło: Mapa geologiczno-turystyczna WPK

2. Głazy narzutowe w Truszczyinach

53°25'07"N; 19°54'04"E

Na obszarze gminy głazy narzutowe (eratyki) występują powszechnie. Cztery z nich mają obwód ponad 4,0 m. znajdują się one na przedpolu strefy czołowomorenowej w rejonie Truszczyń. Największy z nich o obwodzie 9,80 m i wysokości 1,15 m, nie jest jeszcze objęty ochroną, pozostałe ustanowiono już pomnikami przyrody nieożywionej. Wszystkie są eratykami przewodnimi, tzn. mają precyzyjnie określone pierwotne miejsce występowania na terenie Skandynawii.

3. Morena martwego lodu w Lesiaku

53°25'47"N; 19°55'43"E

Niewielki pagórek moreny martwego lodu występuje około 200 m na południe od wsi Lesiak. Powstał w szczelinie lodowej między bryłami martwego lodu, z materiału niesionego przez wody spływające z ich topniejących powierzchni. Tworzą go osady różnych frakcji. Budowę wewnętrzną moreny można obserwować w niewielkim odsłonięciu znajdującym się w pobliżu polnej drogi.

4. Oz w Rumianie

53°25'00"N; 19°56'21"E

Oz w Rumianie to południkowo zorientowana forma wykształcona na północnym przedłużeniu jeziora rynnowego (jeziora Rumian), o długości około 5 km i szerokości

dochodzącej do 5 km, z towarzyszącymi jej pagórkami form akumulacji szczelinowej. Wznosi się ponad powierzchni sąsiadujących równin sandrowych, fragmentów wysoczyzny polodowcowej i równin torfowych około 5-25 m (około 160-190 m n.p.m.). Oz ten uformował się w strefie brzeżnej lądolodu zlodowacenia Wisły prostopadle do jego czoła. Jest klasycznym przykładem formy powstałej w tunelu subglacialnym, w następstwie wypełnienia tego tunelu osadami wodnolodowcowymi.

5. Gytiowisko w Prusach

53°22'31"N; 19°58'13"E

W Prusach, około 2 km na wschód od Rybna, w zarośniętej północno-wschodniej części jeziora Zarybinek znajduje się gytiowisko. Jego powstanie jest związane z szybkim spadkiem poziomu wody w jeziorze, co mogło być wynikiem działalności człowieka (np. prac melioracyjnych). Jezioro, wypełniające zagłębienie będące pierwotnie fragmentem rozległego wytopiska powstałego u schyłku ostatniego zlodowacenia (zlodowacenia Wisły), na początku holocenu miało głębokość przekraczającą miejscami 15,0 m. Następnie uległo ono stopniowemu zanikowi w wyniku wypełnienia osadami jeziornymi i nanoszonymi przez rzekę. Kreda jeziorna i gytie, osiągające lokalnie w dawnych jeziornych głęboczkach miąższość ponad 10,0 m, były przedmiotem eksploatacji na potrzeby rolnicze. Dziś w wyrobiskach pozostały liczne w tym rejonie stawy. W analogiczny sposób zanikły wąskie, zachodnie fragmenty jeziora Zarybinek łączącego się dawniej z jeziorami Rybno i Neliwa.

Klimat

Klimat Gminy Rybno jest przejściowy między wpływami oceanicznymi i kontynentalnymi. Według podziału klimatycznego Polski teren ten leży w Regionie Mazurskim. Średnia roczna temperatura powietrza na tym terenie wynosi ok. 7°C. Najcieplejszym miesiącem jest lipiec ze średnią temperaturą 17,5°C, najchłodniejszym styczniem -4,3°C. Ujemne miesięczne tempera-

tury powietrza trwają średnio od września do maja włącznie. Pokrywa śnieżna pojawia się w okresie 1-5 grudnia, a zanika około 22 lutego. Średnie roczne sumy opadów atmosferycznych wahają się od 550 mm do 600 mm. Występuje przewaga opadów letnich nad zimowymi.

Na obszarze gminy przeważają wiatry z sektora zachodniego i wschodniego, a najrzadziej występują wiatry z sektora północnego. Największe prędkości wiatrów notowane są jesienią i zimą - wiatry bardzo silne i porywiste, a najmniejsze latem - cisze występują najczęściej w sierpniu.

Wody powierzchniowe

Ważnym elementem środowiska geograficznego na tym obszarze są jeziora oraz sieć rzeczna.

Na obszarze Gminy Rybno znajduje się 9 jezior o łącznej powierzchni 776,6 ha, co stanowi około 5% ogólnej powierzchni gminy.

Powierzchnia jezior na terenie Gminy Rybno:

Grądy	112,7 ha
Gronowskie	21,8ha
Hartowiec	68,6 ha
Lesiak	6,2 ha
Neliwa	15,0 ha
Rumian	305,8 ha
Rybno	8,9 ha
Tarczyńskie	163,8 ha
Zarybinek	73,8 ha

Źródło: *Atlas jezior Polski*.

Większość wymienionych jezior jest pochodzenia polodowcowego, typu rynnowego.

Najczęściej są stosunkowo wąskie i wydłużone, o nierównym dnie, z licznymi przegłębieniami i płyicznymi. Mają słabo rozwiniętą linię brzegową.

Cennymi walorami przyrodniczymi na omawianym terenie odznacza się jezioro Rumian. Jest ono największym jeziorem powiatu działdowskiego (305,8 ha), a jego urwiste brzegi wznoszą się na ponad 30m

nad poziom jeziora i stanowią atrakcyjny punkt widokowy.

Ważnym elementem krajobrazu gminy jest rzeka Wel. Jest to rzeka III rzędu, największy lewostronny dopływ Drwęcy. Za odcinek źródłowy rzeki uznawany jest niewielki ciek o nazwie Wkra Wielka, który wypływa z południowych stoków Wzgórz Dylewskich. Ciek ten wpływa do jeziora Dąbrowa Wielka i dopiero wypływając z niego nosi nazwę Wel. W okolicy miejscowości Bratian w powiecie nowomiejskim wpada do Drwęcy.

Pozostałe ciek na terenie gminy to: Struga Rumiańska, Struga Żabińska, Struga Koszelewy.

Wszystkie ciek charakteryzuje śnieżno-deszczowy system zasilania, z dwoma wysokimi stanami wody w ciągu roku oraz jednym minimum. Po wiosennym maksimum (w okresie pomiędzy styczniem a kwietniem), stany wody i przepływy rzek zmniejszają się. Wezbrania letnie (lipiec, sierpień) są zdecydowanie mniejsze od wiosennych. Minimum przypada generalnie pomiędzy lipcem i październikiem.

Miejscowe nazwy fizjograficzne

Babia Góra – las położony ok. 1 km na południowy zachód od Prus

Biały Mostek – most w Kostkowie, na cieku wypływającym z potorfi (między Jeglią a Rybnem) do Jeziora Tarczyńskiego, 1,5 km na północ od leśniczówki Olszewo

Biele – kilka zabudowań przy Zompach Jeglijskich, ok. 1km na wschód od stacji kolejowej PKP w Rybnie

Czarnówek – bloki mieszkalne w Tuczkach

Egipt – rozproszona zabudowa między Żabinami a Rapatami

Gapowo – rozproszona zabudowa na północnym brzegu jeziora Rumian, ok. 2 km na południe od Groszek

Gapowo – zabudowania między Jeglią a Hartowcem

Glinki (Pod Lasem) – dwa zabudowania, ok. 1 km na południe od Jeglii

Głowacz – łąki i bagna między Gronowem a Buchnowem

Kocionek – las między Jeziorem Gronowskim a Jeziorem Tarczyńskim

Korzeniec – las między Gronowem a Buchnowem

Korzonka (Szwedzki Szaniec) – duże grodzisko przy Lesiaku

Kosmon – podmokły las, 0,5 km na wschód od Koszelewek

Lisie Jamy – pas lasu pośród łąk, ok. 3 km na południowy wschód od Koszelewek

Majdany – las położony na południowy wschód od jeziora Zarybinek, 1,3 km na południowy zachód od Prus

Malinowo – zabudowa przy szosie między Tuczkaami a Koszelewami

Mieliwa – jezioro Neliwa

Młyn Ruda – młyn w Tuczkaach

Pólko – zabudowa między jeziorami Neliwa i Zarybinek

Rachta – małe bagno przy Ośrodku Zdrowia w Rybnie

Szlachta (Szlachtuny) – las i torfowisko między Rybnem a Rumianem

Ząbek – las na lewym brzegu Welu, 2,5 km na południe od Koszelewek

Zompy (Zampy) Jeglijskie – potorfia między Jeglią a Rybnem

Żelazny Mostek – most na rzece Wel wypływającej z jeziora Rumian

Stawy w Koszelewach

Rzeka Wel

**SZATA
ROŚLINNA**

SZATA ROŚLINNA GMINY RYBNO

Flora

Flora Gminy Rybno jest bogata w gatunki. Stwierdzono tu ok. 700 gatunków roślin naczyniowych i ponad 180 gatunków mchów. Liczną grupę stanowią gatunki chronione, których jest tu 112 z czego 59 to rośliny naczyniowe (44 pod ochroną ścisłą i 15 pod ochroną częściową) a 57 to mchy (34 pod ochroną ścisłą i 23 pod ochroną częściową). Liczną grupę stanowią gatunki rzadkie przy czym wyraźnie zaznaczają swoją obecność gatunki górskie. Występuje tu także duże nagromadzenie rzadkich gatunków borealnych i reliktywów polodowcowych (głównie rośliny torfowiskowe) co stanowi o specyfice flory gminy. Analizując dane botaników niemieckich należy stwierdzić, że niektóre gatunki wyginęły ustępując miejsca innym, lepiej przystosowanym do zmieniających się warunków siedliskowych. Do rzadkości florystycznych należą tu m.in. wielosił błękitny, gwiazdnica grubolistna, goździk pyszny, zanokcica skalna i murowa, jeziora morska, kokoryczka okółkowa, pluskwica europejska, orlik pospolity.

Na terenie Gminy Rybno występuje ponad 50 gatunków z czerwonych list w różnych kategoriach zagrożenia, również z najwyższej kategorii „wymierające”. Osiem gatunków roślin naczyniowych rosnących tu umieszczonych jest w Polskiej Czerwonej Księdze Roślin. Są to: skalnica torfowiskowa, wełnianka delikatna, brzoza niska, turzyca strunowa, fiołek torfowy, lipiennik Loesela, wyblin jednolistny i turzyca błotna. Kilka gatunków mchów ma tu jedyne stanowiska w Polsce północno-wschodniej np. *Racomitrium lanuginosum*, *Bucklandiella microcarpa*.

Roślinność i siedliska

Szata roślinna Gminy Rybno jest silnie zróżnicowana. Główną przyczyną jest urozmaicona rzeźba terenu warunkująca różnorodność flory i zbiorowisk roślinnych.

Storczyk Lipiennik Loesela na „Zompach Jeglijskich”

Współczesna szata roślinna zaczęła się kształtować ok. 12 tys. lat p.n.e. bezpośrednio po ustąpieniu lądolodu. Jej główne przemiany związane były m.in. z nastawianiem zimniejszych (glacjały) i cieplejszych (interglacjały) okresów klimatycznych. Ciepły klimat spowodował rozprzestrzenienie się wielu gatunków środkowo- i południowoeuropejskich oraz wycofanie się wielu gatunków północnych (borealnych). Jednak najważniejszym czynnikiem kształtującym szatę roślinną przez ostatnie kilkadziesiąt lat była gospodarcza działalność człowieka, w wyniku której duża część lasów została wycięta, a uzyskane w ten sposób tereny wykorzystane zostały pod uprawy rolne. Rezultatem działań człowieka było osuszenie części torfowisk i zamiana ich na łąki. Pomimo, że człowiek przez tysiąclecia był zależny od natury to także kształtował ją. W rezultacie tych działań wytworzył się układ, w którym pewne elementy przyrodnicze są zależne od działalności człowieka.

Przykładem są np. łąki ekstensywnie użytkowane cechujące się wyjątkowo dużą różnorodnością biologiczną.

Wyraźnie zaznaczającym się elementem w krajobrazie są lasy. Obecny skład gatunkowy lasów to wynik gospodarczej działalności człowieka. Antropopresja spowodowała zmianę składu gatunkowego drzewostanów, jak również zmianę udziału poszczególnych zespołów. Zwiększył się areal zespołów borowych, które obecnie dominują.

Na terenie Gminy Rybno lasy zajmują 26,2 % powierzchni gminy i są głównie skupione w środkowej jej części. Spośród zbiorowisk leśnych największe skupisko lasów jest w kompleksie Kostkowo (ok. 1300 ha). W większości są to typowe lasy gospodarcze o charakterze borów i lasów mieszanych. Przeważają bory mieszane świeże (60 %) i lasy mieszane świeże (20 %) z dominacją sosny (86 % w stosunku do ogółu gatunków drzewiastych). W typologii fitosocjologicznej, wśród zbiorowisk z drzewami liściastymi, wyróżnia się: grądy, łągi i olsy.

Spośród tych trzech typów dominują grądy. W grądach rośnie wiele roślin chronionych: lilia złotogłów, wawrzynek wilczełyko, bluszcz pospolity, paprotka zwyczajna, przylaszczka pospolita, konwalia majowa, pluskwica europejska. Leśne zbiorowiska grądowe o rzadkim typie grądu zbczowego wykształciły się przy jeziorze Neliwa. Niedaleko tego jeziora można też odnaleźć fragmenty grądów wysokich nawiązujących do rzadko tu spotykanej dąbrowy. Typowo wykształconych buczyn tutaj brak, jakkolwiek można znaleźć małopowierzchniowe nasadzenia buka w kompleksie leśnym Kostkowo. Bardzo wartościowe pod względem przyrodniczym są podmokłe zbiorowiska leśne przy rzece Wel, wokół jezior i zabagnień. Są to głównie łągi i olsy. Lasy łąkowe wykształcają się w dolinach rzek i strumieni na żyznych glebach pozostających pod wpływem ruchliwych wód powierzchniowych i gruntowych. W drzewostanie dominuje olcha czarna z kruszyną pospolitą w podszybie. Często rośnie

Storczyk Kukulka szerokolistna

Storczyk Gólka długoostrogowa na Torfowisku Kopaniarze

Mszar krokiewkowy na torfowisku w Rumianie

Rosiczka okrągłolistna na Głowaczu

Skalnica torfowiskowa na Torfowisku Kopaniarze

chroniona poręczka czarna. Niewielkie powierzchnie w zagłębieniach terenu oraz nad brzegami jezior zajmują olsy. Drzewostan tworzy tu olsza czarna i brzoza omszona. Słabo jest rozwinięty podszyt, w runie rośnie wiele roślin bagiennych.

Biorąc pod uwagę wiek drzewostanów na terenie gminy dominują drzewostany w średnim i młodym wieku. Stare drzewostany to rzadkość. Najstarsze drzewa są objęte ochroną w postaci pomników przyrody. Większe skupiska starych drzew zachowały się w parkach podworskich w Tuczkach, Koszelewkach, Szczuplinach. Stare drzewa też można spotkać pojedynczo przy drogach np. w Rumianie czy Kostkowie.

W krajobrazie gminy naturalne nieleśne zbiorowiska roślinne zajmują stosunkowo niewielki procent obszaru. Wykarczowane przez człowieka lasy zajęły pola uprawne. Wykształciły się zbiorowiska zastępcze np. zespoły chwastów związanych z uprawą roli, zespoły roślin ruderalnych rozwijających

się w pobliżu osiedli ludzkich. Stosunkowo w najlepszym naturalnym stanie zachowały się zespoły roślinności torfowiskowej i wodnej. Elementem, który szczególnie odróżnia środowisko przyrodnicze Gminy Rybno od sąsiednich obszarów jest duży udział terenów podmokłych: torfowisk, bagien i wód, głównie jezior wraz z rzeką Wel.

Spośród nieleśnych zbiorowisk roślinnych szczególne znaczenie w Gminie Rybno mają torfowiska. Większość z nich została osuszona i przekształcona już w XIX i XX wieku. Dowodem tego są liczne rowy melioracyjne widoczne już na mapach z przełomu wieków. Również eksploatacja torfu na opał przyczyniła się do zniszczenia tych najcenniejszych ekosystemów Polski. Niemniej jednak dobrze zachowane fragmenty torfowisk niskich o charakterze naturalnym zachowały się w dolinie rzeki Wel w okolicach Kopaniarzy, Szczuplin jak też w rozległych zabagnieniach koło Jeglii, Gronowa, Koszelewek i Rumiana. Unikatowym na skalę kraju jest torfowisko Kopaniarze z reliktową florą. Wiele gatunków tu występujących jest zagrożona wyginięciem i znajduje się w Polskiej Czerwonej Księdze Roślin. Spośród storczykowatych rosną: wyblin jednolistny, gółka długoostrogowa, lipiennik Loesela, żłobak koralowaty, kruszczyk błotny, storczyk Fuchsa, listera jajowata. Wysoką rangę temu obiektowi nadaje skalnica torfowiskowa, która zachowała się zaledwie na kilkunastu stanowiskach w Polsce. Podobnie wysoką naturalnością odznacza się torfowisko w dolinie Welu koło Szczuplin. Rośnie tam gwiazdnica grubolistna, brzoza niska, lipiennik Loesela, kruszczyk błotny, goździk pyszny i reliktowe gatunki mchów w tym, rzadko notowany na niżu, płaszczenic spłaszczony. Torfowiska niskie o charakterze mechowisk są ostoją ginących borealnych gatunków roślin. Oprócz mechowisk koło Kopaniarzy i Szczuplin wykształciły się one także koło Gronowa na „Głowaczu” gdzie na miejscu płytkiego jeziora powstało trzęsawisko, podobnie koło Rumiana. Innego typu obiektem są „Zompy Jeglijskie” („Biele”) gdzie flora torfowiskowa

Podkolan biały w Kostkowie

zachowała się na obrzeżach potorfii, miejscach po wydobyciu torfu. Niemniej jednak rosną tu wpisane do Polskiej Czerwonej Księgi Roślin: welnianka delikatna, lipiennik Loesela, turzyca strunowa i brzoza niska. Podobnym obiektem gdzie dominują potorfia są „Koszelewskie Łąki” gdzie duże populacje mają: wielosił błękitny, brzoza niska i storczyk krwisty. Torfowiska o charakterze wysokich i przejściowych zachowały się w niewielkich fragmentach na „Szlachcie” - pomiędzy Rybnem a Rumianem, w śródpolnych zagłębienia w Kolonii Rybno i na śródleśnym torfowisku koło Buchnowa. Częściowo zostały one przekształcone przez odwodnienie (ślady rowów melioracyjnych) jak i poprzez eksploatację torfu. Rosną tu owadożerne rosziczki, turzyca bagienna, bagnica torfowiskowa, bagno zwyczajne, przysięłka biała.

Gmina Rybno charakteryzuje się dobrze rozwiniętą siecią hydrograficzną. Na siedliskach wodnych wykształciły się różnorodne zbiorowiska roślin wodnych i podwodnych. W jeziorach eutroficznych roślinność wykazuje charakterystyczną strefowość. Dna jezior często porastają zespoły ramienic wraz z rogatkiem sztywnym i moczarka kanadyjską zaś na brzegach rozwijają się zespoły rdestnic, lili w wodnych, szuwary z trzcina, pałkami i jeżogłówką. Najbardziej malownicze są zbiorowiska pływających lili w wodnych i grążela żółtego. Spośród jezior na uwagę zasługują płytkie, naturalne eutroficzne i mezotroficzne zbiorniki wodne Neliwa i jezioro Gronowskie. Na ich dnie wykształciły się podwodne łąki ramienic (glonów). Jeziora te są zamulone, o brzegach trudno dostępnych ale pod względem jakości wód należą do najczystszych. Inne jeziora Rumian, Tarczyńskie, Grądy, Zarybinek to typowe żyzne jeziora eutroficzne, których czystość jest systematycznie obniżana przez zabudowę lotniskową i nieskanalizowane wsie oraz spływy powierzchniowe nawozów z pól. Jednak pod względem krajobrazowym ciągle jeszcze przedstawiają one wysoką wartość – szczególnie jeziora Rumian i Grądy.

Osią hydrograficzną gminy jest rzeka Wel. Płyne tutaj dość leniwie, jak większość typowych niewielkich rzek Polski. Na kilku

Pełnik europejski na łąkach w Kostkowie

Kruszczyk błotny na „Głowaczu”

niewielkich fragmentach przyspiesza głównie tuż za spiętrzonymi w Tuczkach i Grabaczu. Na kamieniach w bystrzach można znaleźć chroniony krasnorost hildebrandię, który jest wskaźnikiem zimnej i dobrze natlenionej wody. Spośród mniejszych dopływów rzeki Wel na terenie gminy Rybno należy wymienić Strugę Rumiańską i Strugę Żabińską. Szczególnie tę pierwszą cechuje duży spadek, woda w niej szybko płynie po kamieniach.

Ekosystemy źródliskowe rzadko są spotykane na terenie Gminy Rybno. Rozległe torfowiska koło Kopaniarzy i Szczuplin zachowały się dzięki zasilaniu wodami podziemnymi, które utrzymały stały wysoki poziom wody na tych siedliskach. Punktowe, skoncentrowane wypływy można spotkać koło Gronowa, przy jeziorach Grądy, Rumian, Grabacz i Tarczyńskie.

Bardzo interesujące są zespoły ciepłolubnych muraw porastające suche pastwiska i nasłonecznione zbocza. Te ciepłolubne zbiorowiska roślinne są jednak na terenie gminy rzadkie, gdyż ich występowanie

Goździk pyszny na Torfowisku Kopaniarze

ogranicza przede wszystkim chłodny lokalny klimat. Gmina Rybno leżąc na Garbie Lubawskim i Równinie Urszulewskiej cechuje się zimniejszym i ostrzejszym klimatem i dlatego te ciepłolubne zbiorowiska są słabo wykształcone. Rośnie tu kilka rzadkich gatunków roślin kserotermicznych pochodzenia południowego np. dąbrówka genewska. Ciepłolubne murawy rozwinęły się na zboczach o wystawie południowej koło Hartowca („Parowa”), w Prusach (piaszczysty pagór koło wsi) i na północnych zboczach jeziora Rumian.

Nietypowym siedliskiem, o którym należy wspomnieć ze względu na występowanie mchów i porostów, są głązy i ich skupiska. Na pierwszy rzut oka wydają się być jałowe, są jednak ostoją wielu górskich gatunków mchów i porostów. Największe nagromadzenie głązów znajduje się koło Truszczyń. Ich skupiska wyraźnie zaznaczają się w krajobrazie aczkolwiek nie mają one charakteru typowo naturalnego. Głównie rozmieszczone są na miedzach,

przydrożach i obrzeżach lasu. Szczególnie w miejscach zacienionych i wilgotnych rosną na nich rzadko występujące na Nizinie Polskiej gatunki mchów notowanych w Polce północno-wschodniej nawet sto lat temu.

Rzeka Wel w Grabaczu

Grzybień biały

**ŚWIAT
ZWIERZĘCY**

ŚWIAT ZWIERZĘCY

Gmina Rybno to pogranicze trzech elementów zoogeograficznych (zachodnioeuropejskiego, borealnego, południowoschodniego) co wpływa na różnorodność gatunkową regionu. Bogactwo istniejących siedlisk od lasów przez łąki, torfowiska, zadrzewienia śródpolne, zatorfienia, zabagnienia do licznych obszarów wód powierzchniowych, daje bazę pokarmową dla żyjących zwierząt. Różnorodność gatunkowa istnieje też dzięki licznym formom ochrony przyrody, które powstały w niedalekiej przeszłości.

Ssaki żyjące tutaj należą do kilku rzędów. Ciekawą grupę stanowią ssaki latające, czyli nietoperze. Wśród przedstawicieli tej grupy warto wspomnieć o nocku rudym i Natterera, borowcu wielkim, gacku czy karliku. Można je spotkać nocą szczególnie w miejscach gromadzenia się owadów, które są ich pokarmem. Orientują się w przestrzeni dzięki zjawisku zwanemu echolokacją (wysyłają ultradźwięki, które odbite wracają i informują je o przeszkodach, ofierze lub wrogu). Ssaki te zapadają w sen zimowy (hibernują) w miejscach dość wilgotnych, gdzie utrzymuje się stała temperatura.

W tym czasie następuje ochłodzenie ich organizmu do 4°C, obniża się zużycie tlenu i częstość oddechów. Zwierzę nie przyjmuje wtedy pokarmu.

Gryzonie reprezentowane są przez licznie występujące myszy: domowa, zaroślowa, leśna, polna, także nornice, szczura wędrownego, norniki, karczowniki, wiewiórki. W okolicach Koszelewek dostrzeżono obecność smużki, bardzo rzadkiego gryzonia podobnego do myszy z charakterystyczną smugą na grzbiecie (gatunek wpisany do Polskiej Czerwonej Księgi Zwierząt).

Łasica

Wiewiórka pospolita

Jeż wschodni

Łyska

Owadożerne ssaki to przede wszystkim: jeż wschodni, ryjówka aksamitna i malutka, kret, rzęsosek rzeczek. Jeże są samotnikami, żerują głównie w nocy. Zimą przesypiają i dlatego jesienią jedzą jak najwięcej, by wytworzyć dostateczne zapasy tłuszczu na zimę. W październiku budują gniazdo pod stosem drewna, kompostu lub siana i w nim przeczekują do wiosny. Wiele jeży ginie podczas nocnych wędrówek pod kołami samochodów.

Ssaki drapieżne są reprezentowane przez 10 gatunków. Najlicniejsza jest populacja lisa. Spotkać też można innego przedstawiciela psowatych – jenota. Gatunek ten przywędrował z Azji. Jest gatunkiem płochliwym, dlatego dzień spędza w kryjówce, a poluje nocą. Jest jedynym psowatym, który zasypia w okresie zimowym, budząc się kilkakrotnie w cieplejsze dni.

Spośród łasicowatych spotykamy kunę: domową (kamionka) i leśną (tumak), tchórz, wydrę, borsuka, gronostaja, łasicę łąską i norkę amerykańską. Ten ostatni gatunek zbiegł z hodowli i wyparł skutecznie norkę europejską, dla której okazał się silnym konkurentem. Jest też bardzo skutecznym drapieżnikiem, ograniczył występowanie piżmaka, zagraża ptakom wodnoblótnym, szczególnie kaczkom, łyskom. Uśmierca często więcej zdobyczy, niż zjada za jednym razem.

Bardzo zwinny myśliwym należącym do tego rzędu jest tchórz, który najczęściej poluje w nocy. Jego pokarmem są myszy, króliki, zające, ptaki, żaby. Znakuje swoje te-

rytorium przy pomocy oleistej, żółto zabarwionej wydzieliny gruczołów odbytowych, która znana jest z ostrej woni.

Ssaki parzystokopytne to przede wszystkim: dzik, sarna, jelen europejski. Stwierdza się też okresowe występowanie łosia. Jeleń jest jednym z największych żyjących na wolności ssaków Europy Środkowej. Jego imponujące poroże budzi podziw i respekt. Jelenie rozmnażają się we wrześniu i październiku. Okres ten nazywamy rykowiskiem. Samce (byki) walczą o dominację w stadzie, zwycięzca pozostaje z wywalczonym stadem samic (łań). Dopiero pod koniec rykowiska, kiedy stary jelen traci już siłę, młode byki parzą się z samicami, u których ruja występuje później.

Sarna jest najmniejszym przedstawicielem jeleniowatych. Jest płochliwa. Tylko samce (kozły), mają poroże. Ruja odbywa się latem. Sarna jest jedynym przedstawicielem

Łoś

Dzik

kopytnych, u których występuje przedłużona ciąży. Zapłodnione jajo zatrzymuje się w rozwoju, zagnieżdża w macicy ze znacznym opóźnieniem. Zaczyna rozwijać się dopiero w grudniu. Młode pojawiają się od kwietnia do czerwca, przeciętnie 285 dni po kopulacji.

Innym przedstawicielem tego rzędu jest dzik, który żyje w stadach zwanych watahami. Samice (lochy) są zazwyczaj mniejsze niż samce zwane odyńcami. Dorosłe samce żyją najczęściej samotnie, a samice tworzą watahy z młodymi warchlakami. Dzik jest głównie roślinożercą, choć można powiedzieć, że zjada wszystko (żołędzie, bukiew, korzenie, larwy owadów, żaby). Odgrywa dużą rolę w naturalnym odnowieniu lasów.

Gromada ptaków reprezentowana jest przez ok. 200 gatunków, z czego ok. 150 lęgowych. Kilkanaście gatunków znajduje się w PCzKZ. Takie bogactwo gatunkowe awifauny wiąże się ściśle z obecnością terenów podmokłych, jezior.

Nad wodami łatwo można spotkać łabędzia niemego, kaczkę krzyżówkę, perkoza dwuczubego, czernicę, głowienki. Coraz częściej obserwuje się obecność kormorana czarnego. Jest to ptak o smukłym ciele, długim, haczykowato zagiętym dziobie, nogami z błonami pławnymi przystosowanymi do szybkiego pływania. Ciekawostką jest, że jego pióra namakają w wodzie, co powoduje, że staje się ciężki i może przebywać pod wodą nawet do 60 sekund. Inne ptaki wodne mają pióra pokryte specjalnym tłuszczem, dzięki czemu są lekkie i woda szybko wypycha je na powierzchnię. Po

każdym nurkowaniu kormoran rozpościera skrzydła, suszy je, wygrzewa ciało. Kormorany gniazdują w wielkich koloniach.

Gatunkiem o ciekawej biologii jest gągoł - wpisany do PCzKZ. Znosi jaja wysoko w dziuplach drzew, a młode po wykluciu skaczą niekiedy z kilku metrów i biegną do zbiornika wodnego.

Interesującym przedstawicielem krasowatych jest zimorodek – piękny ptak o lśniącym niebieskim grzbiecie. Sprawnie mknie nad wodami w poszukiwaniu pokarmu - małych ryb. Zimorodki bardzo szybko reagują na zanieczyszczone środowisko, jedynie w czystej wodzie są w stanie dostrzec rybę. Budują gniazda w zboczach stromo opadających ku rzece wygrzebując tunel w piasku. Nad wodami wśród łąk spotkać można żurawie, bociany czy czaple siwe.

Czapla siwa (gniazduje w młodniku przy ul. Sportowej w Rybnie)

Błotniak stawowy

Ptaki drapieżne najliczniej reprezentowane są przez myszółowa zwyczajnego, błotniaka stawowego i jastrzębia. Lęgowymi gatunkami są też kania czarna i ruda, krogulec, pustułka, błotniak zbożowy, orlik krzykliwy. Ten ostatni ptak poluje inaczej niż pozostałe – biega w pogoni za ofiarą. U młodych orlików, choć nie tylko u nich, występuje bratobójstwo – kainizm. Pisklę, które pierwsze wykuło się w gnieździe i jest silniejsze, wypycha młodsze z gniazda.

Gatunkiem lęgowym jest też bielik – największy z naszych ptaków drapieżnych, o rozpiętości skrzydeł ok. 2,5 m. Licznie reprezentowane są drapieżniki nocne – sowy: płomykówka, uszata, pójdzka, puszczyk. Sowy mają doskonały słuch, a charakterystyczny układ piór wokół oczu tzw. szlara pozwala im kierować fale dźwiękowe do otworów usznych.

W lasach licznie występują dzięcioły, wśród nich największy - dzięcioł czarny. Na brzegach lasów można dostrzec płochliwą, pięknie ubarwioną wilgę czy częstą sójkę, która „wyskakuje” z lasu w poszukiwaniu pokarmu.

Bociany reprezentowane są przez dwa gatunki: biały i czarny. Bocian biały jest gatunkiem synantropijnym, buduje gniazda w pobliżu ludzkich siedzib. Jak wykazują badania prowadzone od kilku lat, ok. 70 młodych osobników odlatuje rokrocznie z terenu gminy na zimowiska w Afryce.

Obecnie funkcjonuje w gminie 36 gniazd bociana białego. Bocian czarny odwrotnie do białego, jest bardzo płochliwy i gnieździ się w lasach.

Gromada gadów reprezentowana jest przez 5 gatunków. 3 gatunki jaszczurek: zwinka, żyworódka i padalec (jaszczurka beznoga mylona często z wężem) oraz dwa gatunki węży (zaskroniec zwyczajny i żmija zygzakowata). Istnieją przypuszczenia dotyczące występowania żółwia błotnego.

Żmija jest dość często spotykanym zwierzęciem. Występuje na brzegach lasów, wśród zarośli i terenów wilgotnych. Jest naszym jedynym jadowitym wężem. Żywi się głównie żabami, jaszczurkami, myszami i in-

Kumak nizinny

Bocian biały

Żmija zygzakowata

Rusałka admirał

Grzebiuszka ziemna

jadu wydzielonego mogłaby uśmiercić psa, jednak nieprzyjemna woń jadu skłania większość psów do natychmiastowego wypuszczenia ropuchy. Główni wrogowie ropuchy - zaskrońce, sowy, wrony są bardzo odporni na jad.

Kumak nizinny ma jaskrawo ubarwiony brzuch, który demonstruje w razie niebezpieczeństwa odstraszać przeciwnika. Dymorfizm płciowy (zróznicowanie samca i samicy) jest u płazów widoczny szczególnie w okresie godowym. Np. samiec żaby moczarowej uzyskuje wtedy piękny niebieski kolor a samiec traszki grzebieniastej grzebień skórny wzdłuż grzbietu.

Wszystkie płazy są pod ścisłą ochroną.

Gromada ryb reprezentowana jest przez wiele gatunków, warto wspomnieć chociażby o niektórych. Gatunkiem o ciekawej biologii rozrodu jest różanka. W interesujący sposób opiekuje się potomstwem (zjawisko u ryb bardzo rzadkie). Samica za pomocą specjalnego pokładelka składa jaja do jamy skrzelowej małży - skójki lub szczeżui. Larwy po wylęgnięciu przebywają w jamie małża przez ok. 3 tygodnie. W stojących lub wolno płynących wodach żyje piskorz. U tej ryby w przypadku niedoboru tlenu w wodzie występuje oddychanie jelitowe (połyka powietrze atmosferyczne, aby czerpać z niego tlen dzięki pofałdowanej i ukrwionej śluzówce jelita). W bystrzach w okolicy Grabacza występuje dobrze natleniona woda, możliwe że docierają tu pojedynczy przedstawiciele ryb łososiowatych, które wpływają na tarło do Welu.

Najliczniejszą grupą zwierząt bezkręgowych są owady. Spotkać można różne gatunki motyli takie choćby jak: rusałka pawik, rusałka admirał, paź królowej, zawisaki, a także chronioną ważkę zalotkę spłaszczoną. W wodach częste są chruściki, których larwy budują charakterystyczne domki z ziaren piasku czy patyków. W j. Neliwa stwierdzono obecność większości krajowych gatunków małży i ślimaków np.

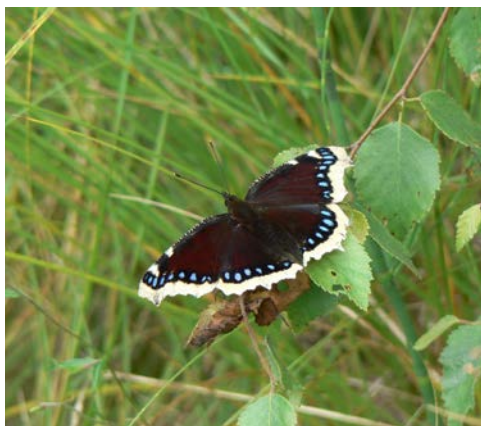

Pająk kwietnik

Żuraw zwyczajny

przytulik jeziorny, żyworódka, błotniarki. Obecność tych zwierząt, a także pijawki lekarskiej czy wspomnianych chruścików, świadczy o bardzo czystej wodzie. Chronionym przedstawicielem pajęczaków jest tygrzyk paskowany, budujący nisko nad ziemią charakterystyczną sieć z wężykowatym pasmem biegnącym przez jej środek.

Rusałka żałobnik

Rudzik

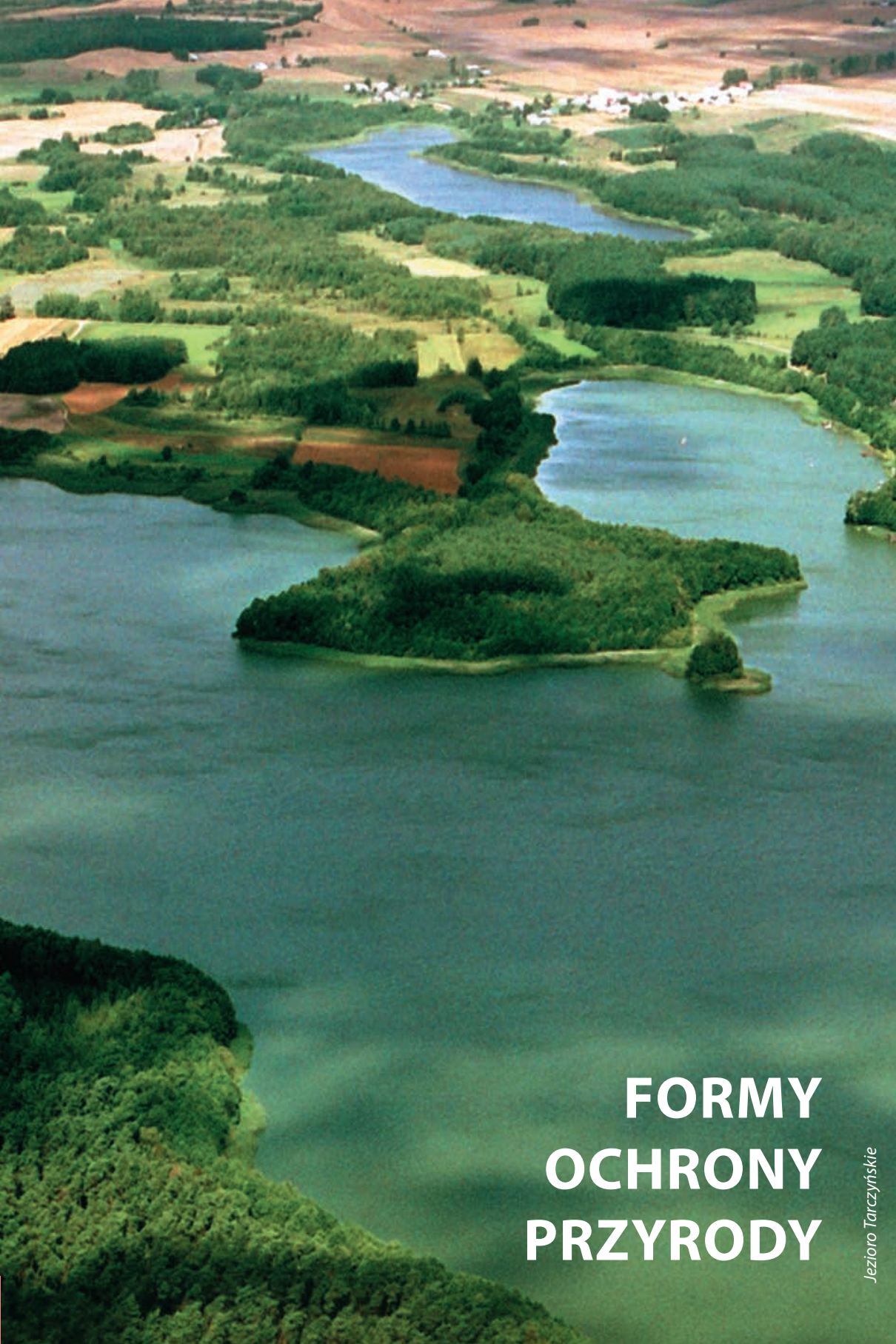

Rybitwa rzeczna

Biedronka siedmiokropka

An aerial photograph of a large, irregularly shaped reservoir. In the center of the reservoir is a large, forested island. The water is a deep blue-green color. Surrounding the reservoir are green fields, some brown patches of soil, and a small cluster of white buildings in the upper right. The overall scene is a mix of natural and agricultural landscapes.

FORMY OCHRONY PRZYRODY

FORMY OCHRONY PRZYRODY

Na terenie Gminy Rybno obszary wyróżniające się szczególnymi walorami przyrodniczymi objęto następującymi formami ochrony:

Obszary Natura 2000

Na terenie gminy znajdują się specjalny obszar ochrony siedlisk Natura 2000 - Ostoja Welska. Obejmuje odcinek rzeki Wel i jej doliny (włącznie z Torfowiskiem Kopaniarze), wraz z przyległymi do niej obszarami bagiennymi tzw. Ostoje Koszelewskie, Zompy Jeglijskie i jezioro Neliwa wraz z otoczeniem. W znacznej części są to tereny, na których zarzucono użytkowanie. Rzeka meandrując, płynie przez częściowo odwodnione torfowiska, w dużej części porośnięte lasem i zaroślami. Pośród lasów występują większe płaty podmokłych łąk oraz alkalicznych torfowisk niskich i szuwarów wielkoturzycowych. Ostoje Koszelewskie to kompleks przyrodniczy suchych i podmokłych lasów, łąk, częściowo osuszonych mokradeł i nieużytków oraz stawów

Zgryzy bobrowe

Jezioro Grądy wraz z rezerwatem Ostrów Tarczyński

rybnych i torfowisk z zespołem kilkadziesiątu różnej wielkości zbiorników pozostałych po eksploatacji torfu. Zompy Jeglijskie to obszar mokradeł obejmujący torfowiska niskie i przejściowe z licznymi zarastającymi potorfowymi zbiornikami wodnymi, wilgotne łąki oraz zespoły zarośli łozowych i młodego olsu oraz lasów brzozowych. Jezioro Neliwa jest płytkim (maksymalna głębokość 1,5 m) naturalnym jeziorem eutroficznym z podwodnymi łąkami ramienic, otoczonym szerokim pasem szuwarów i zarośli. Od południa jezioro graniczy z lasem, zaś na zachód od niego ciągną się podmokłe łąki.

Ważne dla Europy gatunki zwierząt (z Zał. II Dyr. Siedliskowej): bóbr europejski, czerwończyk nieparek, głowacz białołety, koza, kumak nizinny, minóg strumieniowy, piskorz, różanka, wydra, zalotka większa. Wśród roślin skalnica torfowiskowa, lipiennik Loesela, leniec bezpodkwiatkowy, sierpowiec błyszczący.

Rzeka Wel – Ostoja Welska, okolice Szczuplin

Parki krajobrazowe

Na obszarze gminy znajduje się:

Welski Park Krajobrazowy – został utworzony w 1995 r., obejmuje powierzchnię 20 444 ha. Otulina zajmuje 3 793 ha. Pod względem administracyjnym obszar Parku znajduje się w obrębie 4 gmin, w tym trzy (Rybno, Lidzbarsk, Płońnica), położone w powiecie działowskim. 75 % powierzchni Parku skupia się na terenie gmin Lidzbarsk (wraz z miastem) i Rybno. Park powstał w celu ochrony walorów przyrodniczych, historycznych oraz kulturowych regionu, a przede wszystkim doliny rzeki Wel. Charakterystyczną cechą Parku jest różnorodność środowiska przyrodniczego, a mianowicie bogactwo flory i fauny oraz zróżnicowanie krajobrazu. Dominującym elementem rzeźby terenu są piaszczyste równiny sandrowe, zajmujące ponad połowę powierzchni Parku, występuje również wysoczyzna morenowa oraz rynny subglacialne. Ważnym elementem przyrodniczym Parku są jeziora polodowcowe, można wyróżnić 13 większych jezior. Na terenie Parku znajdują się 4 rezerваты przyrody.

Rezerваты przyrody

Na terenie Gminy Rybno zlokalizowane są 2 rezerваты przyrody, mianowicie:

„Jezioro Neliwa” - został utworzony 29 grudnia 2006 r. (Rozporządzenie Nr 57 Wojewody Warmińsko-Mazurskiego z dnia 29 grudnia 2006 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody „Jezioro Neliwa”) na powierzchni 16,5 ha. Celem ochrony rezerwatowej jest zachowanie i ochrona zanikającego jeziora wraz z niewielkim fragmentem zlewni, zachowanie krajobrazu przedmiotowego obszaru obejmującego dużą liczbę zbiorowisk roślinnych związanych z jeziorem, ochrona siedliska chronionych i rzadkich gatunków roślin i zwierząt. Rodzaj rezerwat przyrody określono, jako wodny. Jezioro Neliwa należy do jezior płytkich. Prawie całe opalone jest przez roślinność wodną. W strefie przybrzeżnej widać pas szuwarów, które tworzą: trzcina, pałka szerokolistna, skrzyp bagienny i tatarak. Drugi pas roślinności wysunięty

Osoka aloesowata

w głąb jeziora budują rośliny o liściach wynurzonych lub pływających po powierzchni wody. Do nich należą: grąźel żółty, rdestnica i osoka aloesowata, która opanowała dużą powierzchnię jeziora. Głębsze miejsca jeziora porastają ramienice tworzące przepiękne podwodne łąki. W obrębie rezerwat stwierdzono aż 22 zbiorowiska roślinne, spośród rzadkich gatunków roślin stwierdzono tu m.in. turzycę strunową, fiołka torfowego, jezierzę morską i kokoryczkę okółkową. Rezerwat „Jezioro Neliwa” stanowi także ostoję ptactwa, odnotowano w nim występowanie 41 gatunków ptaków, z czego 20 gatunków odbywających tam lęgi. Znajdują się także stanowiska rzadkich gatunków bezkręgowców: ważek zalotki spłaszczonej i białoczelnej oraz żagnicy zielonej, małża szczeżui wielkiej, pijawki lekarskiej i pijawki żółtowiej.

„Ostrów Tarczyński” – utworzony został w 1993 roku na powierzchni 108,58 ha. Teren rezerwat znajduje się pomiędzy dwoma jeziorami: Grądy i Tarczyńskie, a od północy oddzielony jest od lądu rzeką (tzw. krótka rzeka). Dojście do rezerwat możliwe jest wyłącznie od strony południowej. Położenie i konfiguracja terenu sugerują, że w przeszłości uroczysko to było półwyspem lub wyspą, a jeziora łączyły się. Celem ochrony tego rezerwat jest zachowanie lasów urozmaiconych pod względem siedlisk i zespołów roślinnych, będących jednocześnie ostoją licznych gatunków ptaków.

Urozmaicona rzeźba terenu sprawia, że w rezerwacie występuje duże zróżnicowa-

nie warunków siedliskowych i zespołów roślinnych. Rezerwat obejmuje bór mieszany z fragmentami lasów grądowych. Z gatunków drzewiastych występują: sosna - 70 %, dąb - 11 %, brzoza - 8,9 %, olsza - 5,3% i świerk - 4,4%. Najwięcej (około 75%) jest drzewostanów około 100-letnich. Bogaty jest także podszyt i runo, zmieniające się w zależności siedliska. W runie borów mieszanych rosną licznie m.in. chronione widłaki (jałowcowaty i goździsty) i konwalia majowa.

Urozmaiceniem terenu są zagłębienia terenowe z roślinnością bagienną. Największe i najciekawsze pod tym względem jest torfowisko o cechach wysokiego w południowej części rezerwatu. Ekosystem leśny oraz przylegające do niego ekosystemy bagienne - jeziorne Jeziora Tarczyńskiego i Grądy są wartościowe pod względem ornitologicznym. „Ostrów Tarczyński” jest ostoją 85 gatunków ptaków lęgowych i 9 gatunków zalatujących. W obrębie rezerwatu gnieźdzą się ptaki takie jak: krakwa, gągoł, nurogęś, sieweczka rzeczna, bekas kszyc, brodziec samotny, brodziec piskliwy, turkawka, pójdzka, puszczyk, sowa uszata, zimorodek, dudek, krętogłów oraz cztery inne gatunki dzięciołów - dzięcioł czarny, duży, średni i dzięciołek. Można tu spotkać myszółowa, kanię rudą, bielika a także rybołowa. Do niedawna gniazdowały: bocian czarny oraz orlik krzykliwy.

Obszary Chronionego Krajobrazu

Ochronie przyrody i krajobrazu służą również ograniczenia związane z ustanowionymi strefami obszaru chronionego krajobrazu. Na terenie Gminy Rybno, zostały utworzone 4 takie obszary. Są to:

Hartowiecki Obszar Chronionego Krajobrazu - o powierzchni 384,2 ha, jest on całkowicie położony na terenie powiatu działdowskiego, w gminie Rybno.

Obszar Chronionego Krajobrazu Otuliny Welskiego Parku Krajobrazowego – Dębień - o powierzchni 1 757,3 ha.

Naguszewski Obszar Chronionego Krajobrazu - o powierzchni 206,2 ha.

Obszar Chronionego Krajobrazu - Grzybiny - o powierzchni 2 084,8 ha.

Pomniki przyrody

Na terenie Gminy Rybno znajdują się 32 obiekty objęte ochroną w formie pomników przyrody, ich zestawienie zamieszczono w tabeli.

Użytki ekologiczne

Użytkami ekologicznymi są zasługujące na ochronę pozostałości ekosystemów mających znaczenie dla zachowania różnorodności biologicznej - naturalne zbiorniki wodne, śródpolne i śródleśne oczka wodne, kępy drzew i krzewów, bagna, torfowiska, wydmy, płaty nieużytkowanej roślinności, starorzecza, wychodnie skalne, skarpy, kamieńce, siedliska przyrodnicze oraz stanowiska rzadkich lub chronionych gatunków roślin, zwierząt i grzybów, ich ostoje oraz miejsca rozmnażania lub miejsca sezonowego przebywania.

W gminie Rybno znajdują się użytki ekologiczne:

Rzeka Wel – Ostoja Welska

Koszelewki - ustanowiony Rozporządzeniem Nr 93 Wojewody Warmińsko-Mazurskiego z dnia 30 lipca 2009 r. w sprawie ustanowienia użytku ekologicznego „Koszelewki” – obejmuje kompleks zmeliorowanego torfowiska niskiego z licznie występującymi potorfiami – miejscami w których niegdyś wydobywano torf, a obecnie poprzez wypel-

Miejscowość	Opis przedmiotu poddanego ochronie
Dębień	Głaz narzutowy o obwodzie 650 cm i wys. 145 cm
Dębień	Głaz narzutowy o obwodzie 625 cm i wys. 113 cm
Hartowiec	Dąb szypułkowy o obwodzie 287 cm wys. 22 m
Hartowiec	Jesion wyniosły o obwodzie 255 cm wys. 24 m
Hartowiec	Klon jawor o obwodzie 285 cm wys. 20 m
Kostkowo	5 dębów szypułkowych o obwodzie 288-440 cm i wys. 25 m
Koszelewki	Dąb szypułkowy o obwodzie 400 cm wys. 28 m
Koszelewki	Lipa drobnolistna o obwodzie 370 cm wys. 17 m Klon zwyczajny o obwodzie 230 cm wys. 21 m
Koszelewki	Koszelewskie Dęby (3 dęby szypułkowe i 1 bezszypułkowy o obwodzie od 306 cm do 350 cm wys. od 19 m – 22,5 m
Leśnictwo Kostkowo	Sosna pospolita o obwodzie 240 cm wys. 30 m
Leśnictwo Kostkowo	Jesion wyniosły o obwodzie 530 cm wys. 25 m
Leśnictwo Olszewo	Dąb szypułkowy o obwodzie 339 cm wys. 18 m
Leśnictwo Olszewo	Sosna zwyczajna o obwodzie 203 cm wys. 26 m
Olszewo	Dąb szypułkowy o obwodzie 284 cm wys. 32 m
Rumian	Lipa drobnolistna o obwodzie 295 cm wys. 27 m
Rumian	Lipa drobnolistna o obwodzie 423 cm wys. 27 m
Rybno, ul. Lubawska 24	Dąb szypułkowy o obwodzie 339 cm wys. 18 m
Rybno, ul. Nowomiejska 1	Lipa drobnolistna o obwodzie 530 cm wys. 25 m
Truszczyny	Głaz narzutowy o obwodzie 615 cm i wys. 130 cm
Truszczyny	Głaz narzutowy o obwodzie 690 cm i wys. 75 cm
Tuczki (park)	Lipa drobnolistna o obwodzie 340 cm wys. 26 m
Tuczki (park)	Jodła pospolita o obwodzie 245 cm wys. 27 m
Tuczki (park)	Lipa drobnolistna o obwodzie 330 cm wys. 23 m
Żabiny	Klon pospolity o obwodzie 389 cm wys. 21 m
Żabiny (park)	2 lipy drobnolistne o obwodzie 400 cm i 414 cm
Żabiny (park)	Klon pospolity o obwodzie 425 cm wys. 21 m

Pomniki przyrody w gminie Rybno. Źródło: RDOŚ Olsztyn

Głaz pomnikowy Turszczyny

Dąb szypułkowy w Kostkowie

Wel k. Kopaniarzy

nienie wodą, siedlisko wielu rzadkich gatunków roślin i zwierząt, o powierzchni 516 ha. Znajdują się tu stanowiska takich roślin jak m.in. kruszczyk błotny, storczyk szerokolistny i krwisty. Ponadto bezpośrednie sąsiedztwo stawów rybnych sprawia, że można tu zaobserwować m.in. żurawie, czajki, kormorany, czaple siwe i białe, bielika, a także rybołowa.

Znalazły się w tym obszarze tereny proponowanego rezerwatu „Ostoje Koszelewskie”, wraz z zachodnią częścią rozległego kompleksu zmeliorowanych i częściowo wyeksploatowanych torfowisk niskich oraz przylegający kompleks borów, określane jako uroczysko „Ząbek”. Teren ma chronić zarówno półnaturalne zbiorowiska leśne, zaroślowe, łąkowe i ziołoroślowe, jak i stanowiska reliktowych i rzadkich gatunków roślin oraz interesującą awifaunę.

Na szczególną uwagę zasługują reliktowe gatunki roślin - brzoza niska, wielosił błękitny i fiołek torfowy, związane z kompleksem odwodnionych torfowisk. Wszystkie są objęte ochroną ścisłą. Stanowiska swoje zachowują w częściowo podmokłych zaroślach łozowych i młodych lasach brzozowych, w bujnych zbiorowiskach zioło-

roślowych (zarośniętych łąkach) oraz na skarpach i obrzeżach rowów melioracyjnych. Brzoza niska i fiołek torfowy wykazują wyraźne tendencje do zanikania, natomiast wielosił błękitny jest nawet gatunkiem zwiększającym swoje zasoby populacyjne. Stwierdza się rozprzestrzenianie wielosiła wzdłuż rowów melioracyjnych, zarówno w granicach projektowanego rezerwatu, jak i poza nim.

W kompleksie borów sosnowych i mieszanym (uroczysko „Ząbek”) zwraca uwagę wyjątkowo obfite występowanie trzech gatunków widłaka: goździstego, jałowcowatego i spłaszczonego, a także kruszyny pospolitej. Nielicznie natomiast rośnie chroniony pomocnik baldaszkowy.

W granicach proponowanego rezerwatu swoje miejsca lęgowe ma wiele gatunków ptaków. Awifauna omawianego obiektu jest bardzo interesująca, co wynika z obecności różnych typów środowisk. Liczy ona 78 taksonów, w tym 74 uznano za lęgowe. Na terenie ostoi gnieźdzą się m.in. bocian czarny, orlik krzykliwy, kobuz, kszyc, krwawodziób, samotnik, czajka, płaskonos, przepiórka, żuraw, derkacz, kokoszka, wod-

nik, srokosz i podróżniczek. Warto także wymienić słonkę, dudka i dziwonię.

Godne uwagi jest występowanie tutaj smużki – rzadkiego w tym regionie gatunku, odnalezionego na łąkach koło Koszelewek.

Na obszarze gminy Rybno planuje się utworzenie użytków ekologicznych, min.:

- ponad 3-kilometrowy odcinek doliny rzeki Wel od miejscowości Grabacz do jez. Tarczyńskiego. Powierzchnia proj. użytku wynosi około 150 ha. Celem ochrony są głównie fitocenozy o dużej różnorodności i naturalności, a także bogata fauna ptaków;
- Zompy Jeglijskie – obszar położony na wschód od jez. Neliwa w stronę Jeglii i Gronowa – zmeliorowane i częściowo wyeksploatowane torfowisko niskie z zarastającymi potorfiami, zaroślami łąkowymi i różnego typu wilgotnymi łąkami z licznymi rzadkimi gatunkami flory, m. in. brzozą niską i licznymi storczykami, przyległe do kompleksu grądów leśnictwa Kostkowo. Część fitocenozy ma charakter naturalny i półnaturalny. Obiekt ten o powierzchni około 66 ha ma duże znaczenie w retencji wody;

Rezerваты projektowane:

„Torfowisko Kopaniarze” - jest to kompleks mokradła w dolinie rzeki Wel, ciągnących się od Grabacza do Jeziora Tarczyńskiego. W większości porastają go olsy i łągi jesionowo-wołoszowe. Często w warstwie mszystej dominują torfowce i wytwarzają się ols torfowcowy. Wokół licznie znajdujących się starorzeczy rzeki Wel wytwarzają się zarośla łożowe. Cały kompleks ma długość około 3 km.

Niezwykle interesujące są bezleśne enklawy, których nie opanowały jeszcze drzewa i krzewy. Jedną z takich enklaw o długości około 800 m ma charakter mszystego, naturalnego torfowiska niskiego, z dominującymi zbiorowiskami mechowiskowymi. Teren jest bardzo grząski i przez to trudno dostępny.

Na szczególną uwagę zasługuje skupienie osobliwości flory torfowiskowej. Zanotowano tu występowanie 24 chronionych gatunków roślin, w tym 18 objętych ochroną ścisłą i 6 ochroną częściową. W większości rosną one w zbiorowisku mechowiskowym z turzycą dzióbkwatą. Dużymi osobliwościami florystycznymi są gatunki z rodziny storczykowatych, do których należą: gółka długoostrogowa, wyblin jednolistny, lipien-

Głaz narzutowy - Truszczyń - pomnik przyrody

nik Loesela, storczyk Traunsteinera, storczyk Fuchsa, storczyk plamisty, storczyk krwisty, listera jajowata i kruszczyk błotny.

Szczególnie wartościowe są reliktowe gatunki roślin z wymierającą w Polsce skalnicą torfowiskową, fiołkiem torfowym oraz wielosiłem błękitnym. Spośród reliktowych gatunków mchów rosną tu: mszar krokiewkowaty, błotniszek wełnisty, błyszczce włoskowate. Zanotowano występowanie również innych, rzadko spotykanych gatunków roślin, m.in. turzycę dwupienną, narecznicę grzebieniastą i rutewkę orlikolistną.

Kompleks torfowiskowy Kopaniarze jest najcenniejszym i najlepiej zachowanym torfowiskiem niskim zarówno w skali Parku, jak i sąsiednich regionów. Wymaga więc jak najszybszej ochrony rezerwatowej.

„Dolina Rzeki Rumian” - jest to proponowany rezerwat krajobrazowy o powierzchni 56,90 ha. Znajduje się po północno-zachodniej stronie jeziora Rumian. Obejmuje zatorfioną rynnę jeziora wraz z płynącą Strugą Rumiańską, porośniętą lasem łęgowym oraz olsem. W dolinie rzeki odnotowano aż 417 gatunków roślin naczyniowych oraz ponad 30 gatunków mszaków naziemnych. Stwierdzono obecność 10 gatunków roślin prawnie chronionych, m.in. grązela żółtego, porzeczki czarnej, pierwiosnki lekarskiej, kalinę koralowej i wielosiła błękitnego.

Projektowany rezerwat jest interesujący także pod względem faunistycznym. Spośród zalatujących tu ptaków można spotkać m.in. bociana czarnego, kruka, grzywacza, kukułkę, dzięcioła dużego i czaplę siwą. W łęgu jesionowołoszowym bytują różne gatunki ssaków, płazów i gadów. Spośród płazów na uwagę zasługuje rzadko spotykana rzekotka drzewna.

„Kopaniarze” – projektowany rezerwat leśny zajmuje powierzchnię 156,58 ha. Obejmuje fragment wysoczyzny morenowej o dużym zróżnicowaniu rzeźby terenu. Projektuje się objęcie ochroną kilku oddziałów leśnych z grądem, borem mieszanym, borem sosnowym świeżym i brzeziną ba-

gienną. Spośród rzadkich gatunków roślin rosną tu: widłak jałowcowaty, goździsty i spłaszczony, wawrzynek wilczelyko, bagno zwyczajne, rosiczka okrągłolistna.

W obiekcie stwierdzono występowanie 53 gatunków ptaków, w tym 50 łęgowych. Na uwagę zasługuje zalatujący orlik krzykliwy. Z innych gatunków awifauny można wymienić myszołowa, słonkę, ziębę i pokrzewkę czarno-bistą. W lasach na pn. wsch. od wsi Kopaniarze znajduje się miejsce gniazdowania bielika.

„Olszyny Grzybińskie” - obejmuje ciąg naturalnych olsów i łągów olszowych wzdłuż rzeki Wel.

Wykaz kręgowców występujących na terenie Gminy Rybno objętych gatunkową ochroną ścisłą:

(rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 28 września 2004r.)

Ryby – *Pisces*

1. koza *Cobitis taenia*
2. piekielnica *Aburnoides bipunctatus*
3. piskorz *Misgurnus fossilis*
4. różanka *Rhodeus sericeus*
5. strzebla potokowa *Phoxinus phoxinus*
6. ślíz *Nemachilus barbatulus*

Płazy – *Amphibia*

1. grzebiuszka ziemna *Pelobates fuscus*
2. kumak nizinny *Bombina bombina*
3. ropucha paskówka *Bufo calamita*
4. ropucha szara *Bufo bufo*
5. ropucha zielona *Bufo viridis*
6. rzekotka drzewna *Hyla arborea*
7. traszka grzebieniasta *Triturus cristatus*
8. traszka zwyczajna *Triturus vulgaris*
9. żaba jeziorkowa *Rana lessonae*
10. żaba moczarowa *Rana arvalis*
11. żaba śmieszka *Rana ridibunda*
12. żaba trawna *Rana temporaria*
13. żaba wodna *Rana esculenta*

Gady - *Reptilia*

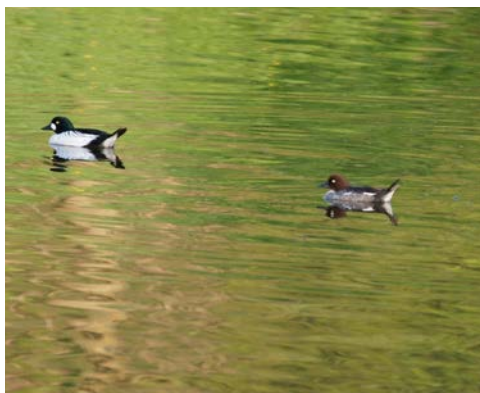
1. jaszczurka zwinka *Lacerta agilis*
2. jaszczurka żyworodna *Lacerta vivipara*
3. padalec zwyczajny *Anguis fragilis*

4. zaskroniec zwyczajny *Natrix natrix*
5. żmija zygzakowata *Vipera berus*
6. żółw błotny *Emys orbicularis*

Ptaki – Aves

1. bąk *Botaurus stellaris*
2. bekas kszyc *Gallinago gallinago*
3. białorzytka *Oenanthe oenanthe*
4. bielik *Haliaeetus albicilla*
5. błotniak łąkowy *Circus pygargus*
6. błotniak stawowy *Circus aeruginosus*
7. błotniak zbożowy *Circus cyaneus*
8. bocian biały *Ciconia ciconia*
9. bocian czarny *Ciconia nigra*
10. bogatka *Parus major*
11. brodziec krwawodzioby *Tringa totanus*
12. brodziec piskliwy *Actitis hypoleucos*
13. brodziec samotny *Tringa*
14. brzegówka *Riparia riparia*
15. brzęczka *Locustella luscinioides*
16. cierniówka *Sylvia communis*
17. czajka *Vanellus vanellus*
18. czubatka *Parus cristatus*
19. czyż *Carduelis spinus*
20. derkacz *Crex crex*
21. drozd śpiewak *Turdus philomelos*

Gągoł

22. dudek *Upupa epops*
23. dymówka *Hirundo rustica*
24. dzierlatka *Galerida cristata*
25. dzięcioł czarny *Dryocopus martinus*
26. dzięcioł duży *Dendrocopos major*
27. dzięcioł średni *Dendrocopos medius*
28. dzięcioł zielony *Picus viridis*
29. dzięciołek *Dendrocopos minor*
30. dziwonia *Carpodacus erythrurus*
31. dzwonec *Carduelia chloris*
32. gajówka *Sylvia borin*
33. gągoł *Bucephala clangula*
34. gąsiorek *Lanius collurio*
35. gęś gęgawa *Anser anser*
36. gil *Pyrrhula pyrrhula*
37. grubodziób *Coccothraustes coccothraustes*
38. jastrząb *Accipiter gentilis*
39. jemioluszką *Bombycilla garrulu*
40. jerzyk *Apus apus*
41. kania czarna *Milvus migrans*
42. kania rdzawa *Milvus milvus*
43. kobuz *Falco subbuteo*
44. kokoszka wodna *Gallinula chloropus*
45. kopciuszek *Phoenicurus ochruros*
46. kos *Turdus merula*
47. kowalik *Sitta europaea*
48. krakwa *Anas strepera*
49. krętogłów *Jynx torquilla*
50. krogulec *Accipiter nisus*
51. kropiatka *Porzana porzana*
52. krwawodziób *Tringa totanus*
53. krzyżodźób świerkowy *Loxia curvirostra*
54. kszyc *Gallinago gallinago*
55. kukułka *Cuculus canorus*

Bielik

Kowalik

Mewa śmieszka

56. kulczyk *Serinus serinus*
57. kwiczoł *Turdus pilaris*
58. lelek *Caprimulgus europaeus*
59. lerka *Lullula arborea*
60. łabędź niemy *Cygnus olor*
61. łabędź krzykliwy *Cygnus cgnus*
62. łożówka *Acrocephalus palustris*
63. makolągwa *Carduelis cannabina*
64. mazurek *Passer montanus*
65. mewa *pospolita* *Larus canus*
66. mewa śmieszka *Larus ridibundus*
67. muchołówka mała *Ficedula parva*
68. muchołówka szara *Muscicapa striata*
69. muchołówka żałobna *Ficedula hypoleuca*
70. mysikrólik *Regulus regulus*
71. myszołów *Buteo buteo*
72. nurogęś *Mergus merganser*
73. oknówka *Delichon urbica*
74. orlik krzykliwy *Aquila pomarina*
75. orzechówka *Nucifraga caryocatactes*
76. paszkot *Turdus viscivorus*
77. pełzacz leśny *Certhia familiaris*
78. pełzacz ogrodowy *Certhia brachydactyla*
79. perkoz dwuczuby *Podiceps cristatus*
80. perkoz rdzawoszyi *Podiceps grisegena*
81. perkozek *Tachybaptus ruficollis*
82. piecuszek *Phylloscopus trochilus*
83. piegża *Sylvia curruca*
84. pierwiosnek *Phylloscopus collybita*

Gęś gęgawa

Ropucha zielona

85. pleszka *Phoenicurus phoenicurus*
86. pliszka siwa *Motacilla alba*
87. pliszka żółta *Motacilla flava*
88. płomykówka *Tyto alba*
89. podróżniczek *Luscinia svecica*
90. pokląskwa *Saxicola rubetra*
91. pokrzewka czarnołbista *Sylvia atricapilla*
92. pokrzewka jarzębata *Sylvia nisoria*
93. pokrzewka ogrodowa *Sylvia borin*
94. pokrzywnica *Prunella modularis*
95. potrzyszcz *Miliaria calandra*
96. potrzos *Emberiza schoeniclus*
97. pójdzka *Athene noctua*
98. przepiórka *Coturnix coturnix*
99. pustułka *Falco tinnunculus*
100. puszczyk *Strix aluco*
101. raniuszek *Aegithalos caudatus*
102. remiz *Remiz pendulinus*
103. rokitniczka *Acrocephalus schoenobaenus*
104. rudzik *Erithacus rubecula*
105. rybitwa czarna *Chlidonias niger*
106. rybitwa zwyczajna (rzeczna) *Sterna hirundo*
107. samotnik *Tringa ochropus*
108. sieweczka rzeczna *Charadrius dubitus*
109. sierpówka *Streptopelia decaocto*
110. sikora czarnogłowa *Parus montanus*
111. sikora modra *Parus caeruleus*
112. sikora uboga *Parus palustris*
113. siniak *Columba oenas*
114. skowronek *Alauda arvensis*
115. słowik szary *Luscinia luscinia*
116. sosnówka *Parus ater*
117. sowa uszata *Asio otus*
118. sójka *Garrulus glandarius*

119. sroka (od 15 marca do 30 czerwca) *Pica pica*
120. strumieniówka *Locustella fluviatilis*
121. srokosz *Lanius excubitor*
122. strzyżyk *Troglodytes troglodytes*
123. szczygieł *Carduelis carduelis*
124. szpak *Sturnus vulgaris*
125. świergotek drzewny *Anthus trivialis*
126. świergotek łąkowy *Anthus pratensis*
127. świergotek polny *Anthus campestris*
128. świerszczak *Locustella naevia*
129. świstunka *Phyloscopus sibilatrix*
130. trzciniak *Acrocephalus arundinaceus*
131. trzcinniczek *Acrocephalus scirpaceus*
132. trzmiełodaj *Pernis apivorus*
133. trznadel *Emberiza citrinella*
134. turkawka *Streptopelia turtur*
135. wilga *Oriolus oriolus*
136. wodnik *Rallus aquaticus*
137. wróbel *Passer domesticus*
138. zaganiacz *Hippolais icterina*
139. zięba *Fringilla coelebs*
140. zimorodek *Alcedo atthis*
141. zniczek *Regulus ignicapillus*
142. żuraw *Grus grus*

Ssaki – Mammalia

1. borowiaczek *Nyctaus leisleri*
2. borowiec wielki *Nyctalus noctula*
3. gacek brunatny *Plecotus auritus*
4. jeż wschodni *Erinaceus concolor*
5. karlik malutki *Pipistrellus pipistrellus*
6. karlik większy *Pipistrellus nathusii*
7. kuna domowa *Martes foina*

Rybołów

Sieweczka rzeczna

8. kuna leśna *Martes martes*
9. łasica *Mustella nivalis*
10. mroczek późny *Eptesicus serotinus*
11. nocek duży *Myotis myotis*
12. nocek Natterera *Myotis nattereri*
13. nocek rudy *Myotis daubentoni*
14. ryjówka aksamitna *Sorex araneus*
15. ryjówka mała *Sorex minutus*
16. rzęsosek rzeczek *Neomys anomalus*
17. smużka *Sicista betulina*
18. tchórz zwyczajny *Mustela putorius*
19. wiewiórka pospolita *Sciurus vulgaris*

Wykaz gatunków kręgowców z terenu Gminy Rybno objętych ochroną częściową:

Ptaki – Aves

1. czapla siwa *Ardea cinerea*
2. gawron *Corvus frugilegus*
3. sroka *Pica pica*
4. kruk *Corvus corax*

Błotniak stawowy (samica)

5. wrona *Corvus corone*
6. kormoran czarny *Phalacrocorax carbo*

Ssaki – Mammalia

1. kret *Talpa europaea*
2. wydra *Lutra Lutra*

Wykaz stwierdzonych gatunków grzybów i roślin podlegających ochronie ścisłej, występujących na terenie Gminy Rybno.

(wg Rozporządzenia Ministra Środowiska z dnia 9 lipca 2004 r.)

FUNGI - GRZYBY

1. sopłówka *Hericium sp.*
2. szmaciak gałęzisty *Sparassis crispa*

LICHENES - POROSTY

1. płaskotka rozlana *Parmeliopsis ambigua*
2. pawężnica *Peltigera polydactylon*
3. płucnik modry *Platismatia glauca*
4. mąklik otębiasty *Pseudevernia furfuracea*

RHODOPHYTA KRASNOROSTY.

1. hildenbrandia rzeczna *Hildenbrandtia rivularis*

BRYOPHYTA - MCHY

1. bagnik włosowaty *Philonotis arnelii*
2. błotniszek wełnisty *Helodium blandowii*
3. błyszczce włoskowate *Tomenthypnum nitens*
4. gładysz paprociowaty *Homalia trichomanoides*

Czapka

Wydra europejska

5. haczykowiec błyszczący *Hamatocaulis vernicosus*
6. mszar krokiewkowaty *Paludella squarrosa*
7. naleźlina skalna *Andreaea rupestris*
8. pędziczek zielonkawy *Syntrichia virescens*
9. sierpowiec moczarowy *Drepanocladus sendtneri*
10. skorpionowiec brunatny *Scorpidium scorpioides*
11. tęposz niski *Leptodictyum humile*
12. torfowiec błotny *Sphagnum palustre*
13. torfowiec brunatny *Sphagnum fuscum*
14. torfowiec czerwony *Sphagnum rubellum*
15. torfowiec frędzlowaty *Sphagnum fimbriatum*
16. torfowiec Girgensohna *Sphagnum girgensohnii*
17. torfowiec jednoboczny *Sphagnum subsecundum*
18. torfowiec magellański *Sphagnum magellanicum*
19. torfowiec obły *Sphagnum teres*
20. torfowiec ostrolistny *Sphagnum capillifolium*
21. torfowiec pogięty *Sphagnum flexuosum*
22. torfowiec Russowa *Sphagnum russowi*
23. torfowiec skręcony *Sphagnum contortum*
24. torfowiec szpiczastolistny *Sphagnum cuspidatum*
25. torfowiec środkowy *Sphagnum centrale*
26. torfowiec tępolistny *Sphagnum obtusum*
27. torfowiec Warnstorfa *Sphagnum warnstorffii*
28. torfowiec wąskolistny *Sphagnum angustifolium*
29. torfowiec ząbkowany *Sphagnum denticulatum*
30. widłoząb błotny *Dicranum bonjeanii*
31. wodnokrzywoszyj zanurzony *Hygroamblystegium tenax*
32. zwiślik maczugowaty *Anomodon attenuatus*
33. zwiślik wiciowy *Anomodon viticulatus*

SPERMATOPHYTA – NASIENNE

1. bagnica torfowa *Scheuchzeria palustris*

Pokląskwa

Czermień błotna

2. bagno zwyczajne *Ledum palustre*
3. brzoza niska *Betula humilis*
4. dzwonek szerokolistny *Campanula latifolia*
5. fiołek torfowy *Viola epipsila*
6. gnidosz błotny *Pedicularis palustris*
7. goździk pyszny *Dianthus superbus*
8. gółka długoostrogowa *Gymnadenia conopsea*
9. kruszczyk błotny *Epipactis palustris*
10. kruszczyk szerokolistny *Epipactis helleborine*
11. kukułka Fuchsa *Dactylorhiza fuchsii*
12. kukułka krwista *Dactylorhiza incarnata*
13. kukułka plamista *Dactylorhiza maculata*
14. kukułka szerokolistna *Dactylorhiza majalis*
15. kukułka bałtycka *Dactylorhiza baltica*
16. leniec bezpodkwiatkowy *Thesium ebracteatum*
17. lilia złotogłów *Lilum martagon*

Szmaciak gałęzisty

Muchomor czerwony

18. lipiennik Loesela *Liparis loeselii*
19. listera jajowata *Listera ovata*
20. naparstnica zwyczajna *Digitalis grandiflora*
21. nasięźrzał pospolity *Ophioglossum vulgatum*
22. orlik pospolity *Aquilegia vulgaris*
23. paprotka zwyczajna *Polypodium vulgare*
24. pełnik europejski *Trollius europaeus*
25. pluskwica europejska *Cimicifuga europaea*
26. pływacz drobny *Utricularia minor*
27. pływacz średni *Utricularia intermedia*
28. pływacz zaniedbany *Utricularia australis*
29. pływacz zwyczajny *Utricularia vulgaris*
30. podkolan biały *Platanthera bifolia*
31. pomocnik baldaszkowy *Chimaphilla umbellata*
32. przyłasczka pospolita *Hepatica nobilis*
33. rosiczka okrągłolistna *Drosera rotundifolia*
34. skalnica torfowiskowa *Saxifraga hirculus*
35. turzycza bagienna *Carex limosa*
36. turzycza strunowa *Carex chordorrhiza*
37. wawrzynek wilczelyko *Daphne mezereum*
38. wełnianka delikatna *Eriophorum gracile*
39. widlicz (widłak) spłaszczony *Diphasiastrum complanatum*
40. widłak goździsty *Lycopodium clavatum*

Chrobotek kieliszkowy

41. widłak jałowcowaty *Lycopodium annotinum*
42. wielosił błękitny *Polemonium coeruleum*
43. wyblin jednolistny *Malaxis monophyllos*
44. żłobik koralowaty *Corallorhiza trifida*

Wykaz gatunków grzybów i roślin naczyniowych podlegających ochronie częściowej, występujących na terenie Gminy Rybno

LICHENES – POROSTY

1. chrobotek leśny *Cladonia arbuscula*
2. mąkla tarniowa *Evernia prunastri*
3. płucnica islandzka *Cetraria islandica*

BRYOPHYTA – MCHY

1. bielistka siwa *Leucobryum glaucum*
2. brodawkowiec czysty *Pleuroscleropodium purum*
3. drabik drzewkowaty *Climacium dendroides*
4. dzióbkowiec *Zetterstedtia Eurhynchium angustirete*
5. fałdownik nastroszony *Rhytidiadelphus squarrosus*
6. fałdownik szeleszczący *Rhytidiadelphus triquetrus*
7. gajnik lśniący *Hylocomium splendens*
8. jodłówka pospolita *Abietinella abietina*
9. limprichtia pośrednia *Limprichtia cossoni*
10. mokradłozka zaostzona *Caliergonella cuspidata*
11. piórosz pierzasty *Ptilium crista-castrensis*
12. płonnik cienki *Polytrichum strictum*
13. płonnik pospolity *Polytrichum commune*

14. próchniczek błotny *Aulacomnium palustre*
15. rokietnik pospolity *Pleurozium schreberi*
16. torfowiec kończysty *Sphagnum fallax*
17. torfowiec nastroszony *Sphagnum squarrosum*
18. tujowiec delikatny *Thuidium delicatulum*
19. tujowiec szerokolistny *Thuidium recognitum*
20. tujowiec tamaryszkowy *Thuidium tamariscinum*
21. widłoząb kędzierzawy *Dicranum polysetum*
22. widłoząb miotłowy *Dicranum scoparium*

SPERMATOPHYTA – NASIENNE

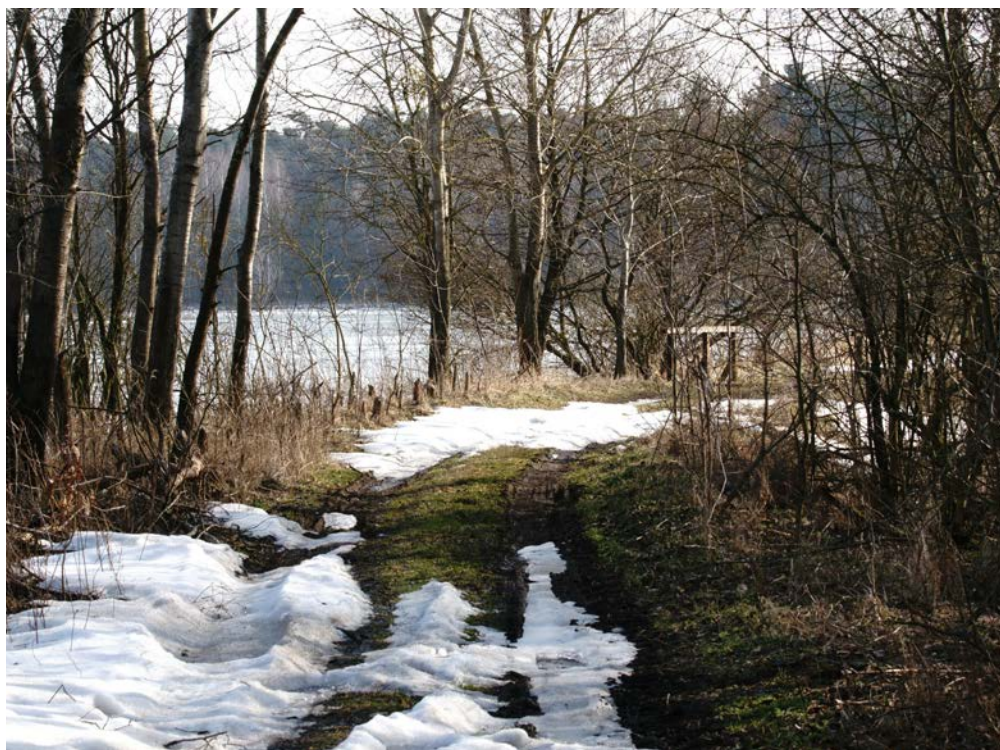
1. barwinek pospolity *Vinca minor*
2. bluszcz pospolity *Hedera helix*
3. bobrek trójlistkowy *Menyanthes trifoliata*
4. centuria zwyczajna *Centaurium erythraea*
5. grąźel żółty *Nuphar lutea*
6. grzybień biały *Nymphaea alba*
7. kalina koralowa *Viburnum opulus*
8. kocanki piaszkowe *Helichrysum arenarium*
9. konwalia majowa *Convallaria majalis*
10. kopytnik pospolity *Asarum europaeum*
11. kruszyna pospolita *Frangula alnus*
12. pierwiosnek lekarski *Primula veris*
13. porzeczka czarna *Ribes nigrum*
14. przytulia wonna *Galium odoratum*
15. turówka leśna *Hierochloë australis*

Wyblin jednolistny na Torfowisku Kopaniarze

Oznakowanie pomnika przyrody

Ostoja Welska. Użytek ekologiczny Koszelewki

CHARAKTERYSTYKA ZANIKAJĄCEJ GWARY

Gospodarstwo w Lesiaku - 1942 r.

CHARAKTERYSTYKA ZANIKAJĄCEJ GWARY GMINY RYBNO

Gwara – według Encyklopedii języka polskiego to mowa ludności wiejskiej z niewielkiego terytorium, przeważnie z kilku czy kilkunastu wsi, różniąca się od języka ogólnego i mowy sąsiednich okolic pewnymi cechami, głównie fonetycznymi i leksykalnymi, podrzędna w stosunku do dialektu. Terminy „gwara” i „dialekt” są często używane wymiennie. Nieraz gwary wiejskie nazywa się ludowymi lub terytorialnymi dla odróżnienia gwar miejskich i gwar zawodowych. Gwara w ogólniejszym znaczeniu to w ogóle mowa wiejska.

Gwara warmińsko-mazurska przez bardzo długi okres podlegała silnemu wpływowi niemieckiemu. Poza tym historyczne uwarunkowania sprawiły, że gwary naszego regionu długo odcięte były od języka ogólnopolskiego, dlatego w języku naszych przodków zachowało się wiele, obecnych do dzisiaj, archaizmów.

Charakterystyczne cechy gwary używanej jeszcze w Gminie Rybno są typowe dla gwar malborsko-lubawskich i ostródzkich.

Cechy charakterystyczne gwary naszej gminy to przede wszystkim:

- Mieszanie ś ż ź dź z ś ź ć dź, np. w leše, švyřňa, bečka, zaćon (zaczął). To zjawisko tłumaczy się wpływem dawnego pruskiego podłoża językowego.
- Końcówka 1 os. l. mn.- va, np. mawa, dawa.
- Czasowniki w 3 os. l. poj. r. męskiego, czasu przeszłego zakończone na -uł (buł, zebuł, obuł).
- Samogłoski nosowe znajdujące się na końcu wyrazu traciły nosowość np. z tobo (z tobą).

Na ukształtowanie się języka naszej gminy oprócz gwar malborsko-lubawskich i ostródzkich duży wpływ miał język niemiecki. Wiele słów przytoczonych tutaj pochodzi właśnie z języka niemieckiego.

Niestety, do dzisiaj przepiękną gwara posługują się tylko ludzie starsi. Szkoda, bo jest to skarbnica, która kryje dzieje ludzi i regionu.

Przykłady zanikającej gwary z terenu gminy Rybno

absztyfikant – kawaler
ancug – ubrania
antaba – zasuwana na drzwi
aplegerka – kosiarka
bacherek – puszkablaszana
badować – kąpać się
badziewie – byle co
bajzel – bałagan
balia – wanna
bamber – gospodarz
bania – dynia
barchan – flanela
bigiel – wieszak
blat – płyta wierzchnia stołu
bodaj – podobno
bojówka – halka
bony – bób
brecha – łom
brejtka – prymitywna młocarnia
bremka – denaturat
bryftryger – listonosz
brymza – hamulec
bujany – piwonie
chały – ubrania
chechłać – prać
chochła – nalewka
choćta – chodźcie
chować – hodować
chrępel – kręgosłup
cierwune – czerwone
cigięć – cień
cug – pociąg; ciąg w kominie
cyferblat – tarcza zegara
deka – koc
dekel – przykrywka
deleja – plotkara
delija kloszowa – długa ocieplana kurtka do domu
donder – osoba pyskata; marudna
drapak – miotła do zamiatania
draszować – młócić

drut koprowy – drut miedziany
 dubelt – podwójny
 durch – stale
 durszlak – sito; cedzak
 dycht – do końca
 dyskan – konewka
 ejwoj (ajwoj) – tutaj
 eno raz – tylko raz
 fajerki – kręgi do pieca
 fatko – szybko
 fejn – ładnie
 fertig – koniec
 fertykuł – szafka do bielizny
 flaszka – butelka
 friszytyk – śniadanie
 fuchtel – wialnia do zboża
 fugel – idiota/dureń
 fukszfanc – piłka do przycinania drewnia-
 nych listew
 funt – 0,5 kg
 futer – jedzenie (pasza)
 futrować – karmić
 gacie – kałesony
 gancegal – obojętnie
 gelukrada – narzędzie do mierzenia kątów
 listew
 gira – noga
 glaska – szklanka
 glanc – polewa; lukier np. na pączku
 glonek – kromka chleba
 grapa – duży, żeliwny garnek
 gryz – kasza manna
 odkietować – otworzyć
 gulon – indyk
 gualina – pasta do butów
 hacele – wkręty do podkowy dla konia na
 zimę
 haferfloki – płatki owsiane
 ino (eno) – tylko
 je – jest
 jo – tak
 jubel – zabawa
 jupka – kurtka
 kacze doły – odludne miejsce
 kesel – duży garnek do gotowania bielizny
 lub ziemniaków
 koci jamer – dyskoteka
 kalmuz – tatarak
 kant – krawędź
 kapka – odrobina
 kara – taczka
 kasta – wóz ze skrzynią
 kastka – skrzynka
 kieta – łańcuch
 kfpap – coś gęstego
 kienek – kawałek suszonego torfu
 kietować – zamykać drzwi na klucz
 kis – żwir
 kisać – rosnać (np. ciasto)
 kiziak – żrebak
 klafter – miara objętości torfu
 klucować – karmić, dopasać
 knebel – kij
 kormon – kurtka
 krapa – motyka
 kubeł – wiadro
 kupać – kupować
 lački (ślory) – kaptcie
 leberka – wątrobianka
 legować – dać; przekazać
 lorbas – chuligan
 manić – kłamać/oszukiwać
 manijak – kłamczuch/oszust
 mantel – płaszcz
 mata – macie
 muder – błoto torfowe
 najrzec – lubić/kochać
 na fleku – pijany człowiek
 na szage – na skos
 natron – soda
 obdawać – karmić zwierzęta
 obdza – łańcuch
 ofnal – gwóźdź
 olopa – duża kobieta
 ospa – pasza
 pajda – kanapka
 pępek – maślak
 pikulus – przebieraniec; kołędnik
 po wiela – po ile
 po wiela stoi – ile kosztuje
 portmania – portmonetka
 prasa – żelazko
 propek – korek
 powrozek – sznurek
 przybość – na boso
 psiakrew – lekkie przekleństwo
 puć ajf – chodź tu
 rojber – rozrabiaka

rajby – swaty
rąkiel – brukiew
rejbeska – tarka
rejzować – poróżować
remlaki – młode np. świnię
ronkiel – burak pastewny
rychtować – robić
rzniocha – lanie
sklep – piwnica
skład – sklep
skurczypała – niegrzeczny chłopak
słupek – mały, okrągły piecyk
spajany – wóz konny
spuchlak – grubas
statki – naczynia
szajerek – małe pomieszczenie do drewna
szemel – blondyn
szłapa – grabiarka konna do siana
szlory – kapcie
szlouch – wąż ogrodniczy
szlufy – pojazd na płozach do przewożenia
wody lub obornika
szmelc – złom
szabel – fasola
szneka – słodka bułka
sznoptuch – chusteczka do nosa
szpetny – brzydki
szpica – trójkątny kawałek ziemi
szpuk – chudy
szruber – szczotka ryżowa
szlejfa – wstążka
szponga – listew

sztreka – kolej
sztytować się – malować się
śrubsztag – imadło
taska – filiżanka
taska – kubek
tombank – lada sklepowa
truś – królik
tygielek – garnek
tutka – torebka
tumlować się – bić się
ustęp – ubikacja
wender – włóczyki
weno wejta – zobaczenie
werk – mechanizm zegarka
werksztela – nastawnia
wiele – dużo
worszta – kiełbasa
wyro – łożko
wyrzchtować – wyremontować
yno – tylko
zagraj – zupa kartoflana
zborgować – zaciągnąć kredyt
zejty – boki
zompa – torfowisko
zorgować – robić zapasy
zorgowny – zapobiegliwy
zylc – galareta; „zimne nogi”
żaga – piła do drzewa
żagować – piłować
żydził – chciwił

Zbiór ziół – 1942 r.

ZWYCZAJE I OBRZĘDY KULTYWOWANE W GMINIE RYBNO

Zwyczaje i obrzędy doroczne i gospodarskie zachowały się na naszym terenie stosunkowo dobrze. Zawierają wiele różnorodnych pod względem pochodzenia elementów. Nawarstwiały się i przekształcały przez lata. Przynosiła je ludność osiedlająca się przez kilka wieków na tym terenie, a po 1945 roku ludność napływająca ze wszystkich stron Polski.

Przebierańcy

Święta Bożego Narodzenia należą do bogatych w tradycje ludowe. Do dzisiaj zachował się zwyczaj chodzenia przebierańców, zwanych czasami „Pikulusami”. Dzieci ubierają maski, przygotowują występy. Śpiewają pieśni bożonarodzeniowe, deklamują rymowanki. Przychodzą do domów sąsiadów, prezentują wykonaną przez siebie szopkę bożonarodzeniową i dostają za to słodycze oraz pieniądze.

Zwyczaje wiosenne i wielkanocne

Zwyczaje wiosenne na terenie naszej gminy wiążą się z Wielkanocą. Mówi się o tym, że wiosnę przynoszą ptaki - jaskółki, skowronki, bociany. Z wyglądem przylatujących bocianów wiążą się przepowiednie pogody: czyste bociany zwiastują suchy rok, brudne zapowiadają rok mokry, stojące w gnieździe - rok leniwy, lecące - rok pracowity.

Z dawnych obyczajów zachowało się do dzisiaj topienie marzanny będącej alegorią odchodzącej zimy. Obecnie zwyczaj ten należy przede wszystkim do zabaw dzieci. Zwyczaje związane z Wielkanocą są różnorodne. Można stwierdzić, że te święta łączą ze sobą obrzędowość religijną i relikty pogańskich wierzeń wiosennych, które przybrały interpretację chrześcijańską. Starsi ludzie mówią o zwyczaju połykania części bazi, aby zabezpieczyć się przed bólem gardła. Zwyczajem ogólnopolskim jest święce-

nie potraw. Zanika już zwyczaj „chodzenia po smaganiu” dzieci. Odwiedzają one wczesnym rankiem sąsiadów i otrzymują za rymowanki i pieśni religijne, malowane jajka i smakołyki.

We wszystkich domach na Wielkanoc przygotowuje się „rózgi” i baze, przyniesione wcześniej gałązki brzoźowe i wierzbowe zazielenione w ciepłe domowym.

W niektórych domach kultywuje się zwyczaj „Bożych ran” smagania w Wielki Piątek gałązkami kadyku (jałowca) nagich stóp domowników na pamiątkę ran ukrzyżowanego Chrystusa.

Sobótka

W kulturze słowiańskiej zwyczaje związane z wigilią św. Jana, nazywane sobótką, zawierają elementy magiczne i wróżbiarskie.

Dzisiaj utraciły już one charakter obrzędowy i stały się formą rozrywki.

Sobótka obfitowała we wróżby matrymonialne. Do dzisiaj najpopularniejsze jest plecenie wianków z ziół, kwiatów i przyczepianie do nich płonącej świeczki (symbol ognia sobótkowego). Puszczą się je na płynącą wodę. Według starej wróżby pierwsza wyjdzie za mąż ta panna, której wianek popłynie najszybciej.

Wieńce dożynkowe

Dożynki są prastarą uroczystością kończąca żniwa, są reliktem dawnych obrzędów o charakterze magicznym, mającym zapewnić urodzaj na przyszły rok. Z biegiem lat zacierał się w Polsce obrzędowy charakter uroczystości i zmieniały się formy jej obchodzenia. Wynikało to z przemian, którym podlegała wieś.

Dzisiaj uroczystość dożynek jest świętem wspólnym całej gminy. Najpiękniejszym zwyczajem jest robienie przez poszczególne wsie wieńców dożynkowych. Materiałem są różnego rodzaju zboża, kwiaty, owoce. Piękne wieńce przynoszone są do kościoła i święcone w czasie mszy dożynkowej.

TRAWNIK SAŁATKOWY

Gmina Rybno położona wśród jezior i lasów jest magicznym miejscem dla odkrywców kulinarnych. Jak nigdzie indziej właśnie w takich miejscach na wyciągnięcie ręki można znaleźć najsmaczniejsze i najzdrowsze jedzenie. Okazuje się bowiem, że zapomnieliśmy o wielu jadalnych roślinach rosnących w trawie przy domu, na łące, w lesie. Dodatkowym atutem terenów oddalonych od wielkich urbanizacji są fragmenty nieskażone czyste naturalne. Dzięki temu od wczesnej wiosny bez obaw można zbierać młody szczaw, mlecz, krwawnik na sałatkę. Na suchej górcie można poszukać aromatyczną macierzankę, zrobić nalewkę na młodych pędach sosny czy owocach rokitnika. Rarytasem może być także podarowana przez myśliwego dziczyzna uduszona z gałązkami daglezi.

Wystarczy się rozejrzeć, a okaże się, że wokół nas jest bogactwo nie tylko smaku ale także zdrowia. Natura daje nam niezliczoną ilość właściwości odżywczych od wczesnej wiosny aż do późnej jesieni, kiedy zbieramy grzyby, orzeszki bukowe, wykopujemy topinambur (najłatwiej znaleźć go na licznych w okolicy poletkach łowieckich, gdzie uprawiany jest dla dzików). Na pewno warto wypróbować przepisy na niektóre smaczne i zdrowe potrawy

Zupa szczawiowa

- 1 łyżka masła
- 2 garści zerwanego świeżo szczawiu
- 6 ziemniaków
- 1 cebula
- 1 litr rosółu
- 2 łyżki śmietany
- 4 jajka ugotowane na twardo

Roztapiamy w garnku masło, dodajemy cebulę i pokrojone w drobną kostkę ziemniaki. Po kilku minutach wkładamy grubo posiekany szczaw i zalewamy rosółem. Gotujemy na wolnym ogniu 20 min. Zestawiamy z ognia, dodajemy śmietanę i kawałki ugotowanego na twardo jajka.

Ziemniaki z macierzanką

- 1 kg ziemniaków
- 3 łyżki oliwy
- 2 łyżki masła
- 2 łyżki posiekanej świeżej macierzanki
- sól
- pieprz

Młode ziemniaki myjemy, nie obieramy, kroimy w ósemki. Blachę smarujemy oliwą, układamy ziemniaki solimy i pieprzymy. Masło kroimy w wiórki i rozkładamy na ziemniakach zapiekamy w 200°C aż się zarumienia. Na koniec posypujemy potrawę macierzanką.

Sałatka z łąki

Po jednej garści: liści młodego mleczu, krwawnika, liści czosnku niedźwiedziego, lebiody, młodych liści lipy

- 2 młode liście chrzanu
- kwiaty stokrotek i bratków
- 2 łyżki oliwy
- sól
- pieprz
- sok z cytryny

Wszystkie rośliny porwać na duże kawałki, z oliwy, soku z cytryny soli i pieprzu przygotowujemy sos. Polewamy liście mieszamy, dodajemy kwiaty stokrotek i bratków.

Rumianki

Sok z rokitnika

1 kg owoców rokitnika (zbieranych po przymrozkach lub przetrzymanych dzień w zamrażarce)

50 dag cukru

¼ szklanki wody

Owoce rokitnika (można zbierać od jesieni) przebieramy, nie myjemy. Wrzucamy do rondla, podlewamy wodą i zasypujemy cukrem. Na małym ogniu odparowujemy, przecadzamy przez sitko i przelewamy do butelek. Pasteryzujemy 20 min w temperaturze 80°C.

Dziczyzna z dagleżą

1 kg udźca z jelenia

1 cytryna

2 marchwie

1 pietruszka

4 liście laurowe

6 ziaren ziela angielskiego

gałązki daglezi

sól

pieprz

3 ząbki czosnku

Mięso opłukać osuszyć skropić sokiem z cytryny i posmarować oliwą. Marchew i pietruszkę pokroić w plastry, obłożyć mięsem. Dodać potłuczone ziele angielskie, pieprz i roztarty czosnek i liście laurowe. Całość obłożyć grubo lekko rozgniecionymi gałązkami daglezi. Wstawić do lodówki na 3 godziny. Następnie mięso zrumienić, podać odrobiną rosółu, piec w piekarniku (180°C) 2 godziny

Nalewka na młodych pędach sosny

Garść młodych pędów sosny (zebranych w połowie maja)

½ litra spirytusu

1 szklanka wody

1 szklanka miodu

1 cytryna

kilka ziaren pieprzu

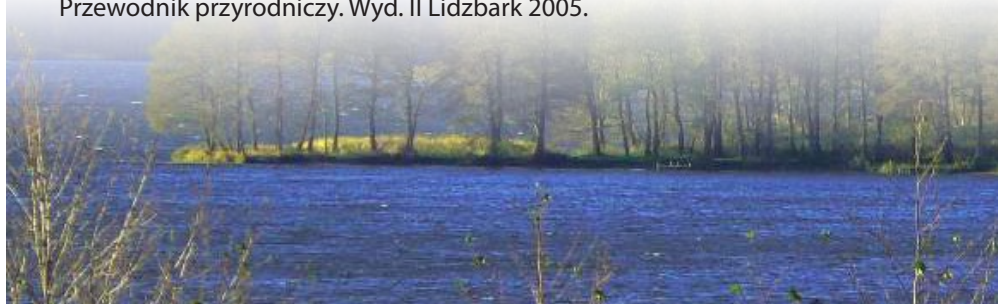
Młode pędy sosny zalać w słoju alkoholem i odstawić na 2 tygodnie w ciepłe miejsce. Nalewkę zlać a pędy zalać szklanką przegotowanej ciepłej wody i szklanką mio-

du. Dodać cienko okrojoną skórkę z cytryny (bez białego miąższu) oraz sok i pieprz. Odstawić na dwa tygodnie, pamiętając o poruszaniu naczyniem. Połączyć płyny, przefiltrować, rozlać do butelek, szczelnie zakorkować. Odstawić na miesiąc w chłodne miejsce.

Sosna zwyczajna (forma kołnierzykowa) – pomnik przyrody

BIBLIOGRAFIA

1. Anczykowska M., Szczepański M., Węgrzynowski T., Przewodnik. Piesza ścieżka dydaktyczna Nad Neliwą". 1999.
2. Działdowo: Z dziejów miasta i powiatu. Olsztyn 1966. (red. Korycka W.)
3. Encyklopedia języka polskiego pod redakcją S. Urbańczyka, Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydawnictwo Wrocław 1994.
4. Gaisle J., Zejda J. Ssaki Świata. W-wa 1997. Muza S.A.
5. Gałązka D. Mapa geologiczno-turystyczna WPK. Wa-wa 2014.
6. Gmina Rybno. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego. Część III 2013.
7. Groszkowski A. Ziemia Rumiańska na straży wiary i polskości. Tczew 1950 r.
8. Kapiński J., Grodzka W., Przewodnik po zabytkach kultury materialnej Welskiego Parku krajobrazowego. Wydanie II, Lidzbark 2005.
9. Kondracki J. Geografia fizyczna Polski. W-wa 1994.
10. Kruk E. - Warmia i Mazury, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2003.
11. Mirek Z., Zarzycki K., Wojewoda W., Szelaż Z., Czerwona lista roślin i grzybów Polski. Kraków 2006.
12. Mogilnicki Z.; Działdowo w latach 1344-1994. Zarys dziejów.
13. Nowe Miasto: Z dziejów miasta i powiatu. Olsztyn 1963. (red. Korycka W., Witkowski Z.)
14. Nowy Słownik języka polskiego pod redakcją E. Sobol; PWN Warszawa 2002.
15. Ochyra R., Żarnowiec J., Bednarek-Ochyra H., Census catalogue of Polish mosses. Kraków 2003.
16. Powszechna inwentaryzacja przyrodnicza gminy Rybno. Fundacja Ekologiczna „Czysta Wkra”, Ciechanów 1993.
17. Praca zbiorowa pod redakcją Bogumiła Kuźniewskiego - Warmiacy i Mazurzy. Życie codzienne ludności wiejskiej w I połowie XIX wieku.
18. Program Ochrony Środowiska dla Gminy Rybno. www.gminarybno.pl.
19. Rudnicki A. Ryby wód polskich. Atlas. W-wa 1989. WSiP.
20. Rzeszutko E. „Partyzanci znad Welu, Brynicy, Wkry i Drwęcy. Lidzbark 2013.
21. Sokołowski J. Ptaki Polski. W-wa 1968. PZWS.
22. Słownictwo gwarowe zebrane z terenu gminy Rybno przez uczniów Gimnazjum w Rybnie, 2004.
23. Szczepański M., Szata roślinna Welskiego Parku Krajobrazowego. Rocznik Działdowski 5. Działdowo 1999.
24. Szyfer A.- Zwyczaje, obrzędy i wierzenia Mazurów i Warmiaków, Olsztyn 1968.
25. Załuski T., Szczepański M., Urbański A., Burak S., Baumert E., Welski Park Krajobrazowy. Przewodnik przyrodniczy. Wyd. II Lidzbark 2005.

Cypel w Szczuplinach

SPIS TREŚCI

1. Wstęp	3
2. Rys historyczny	5
3. Środowisko geograficzne	19
4. Szata roślinna	25
5. Świat zwierzęcy	33
6. Formy ochrony przyrody	41
7. Charakterystyka zanikającej gwary	57
8. Bibliografia	64

Wel w Kopaniarzach

Rybno wraz z fragmentem Ostoi Welskiej

zdjęcia z powietrza: www.KarHandVideo.pl

